

magasinet

By, marsk og geest 10

Kulturhistorisk årbog for Ribe-egnen

Udgivet af Ribe Lokalkiv & Den antikvariske Samling i Ribe
Liljebjerg
1998

Redaktion: Jakob Kieffer-Olsen (ansv.),
Susanne Benthien, Stig Jensen,
Søren Mulvad og Lillian Skønager

Lay-out: Lars Hammer

Tryk: Colourprint, Ribe

©: 1998 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er navnet på Den anti-
kvariske Samling i Ribe's forlag.
Det blev oprettet i 1997 til minde
om og med testamentariske midler
fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til
Anders Sørensen Vedel. Han udgav
i årene 1591-92 otte bøger, der var
"Prentet paa Liliebierget udi Ribe".
Om disse bogudgivelser og tryk-
keriet se artiklen s. 50.

ISBN 87-89827-16-3
ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1804

Illustration på forsiden, se s. 65

Illustrationer på bagsiden, se s. 31, 51 og 69

Indhold

Torben Bisgaard	
Mindeord over Stig Jensen	5
Karen Høilund Nielsen	
En gravplads fra Okholm	
- lokal eller fremmed befolkning?	7
<i>A burial place from Okholm</i>	
- <i>local or foreign people?</i>	20
Mechthild Schulze-Dörrlamm	
En frankisk Korsfibel fra 9. århundrede fra Ribe	22
<i>Eine fränkischer Mantelfibel aus Ribe</i>	27
Hans Skov	
Kloakarkæologi i Grønnegade og Korsbrødregade	29
<i>Archaeology in the sewers of Grønnegade and Korsbrødregade</i>	39
Claus Feveile og Hans Skov	
Arkæologiske undersøgelser	
- i Peder Dovns Slippe, Vægtergade og på von Støckens Plads	41
<i>Archaeological investigations</i>	
- <i>at Peder Dovns Slippe, Vægtergade and von Støckens Plads</i>	49
Erik Dal	
Liljebjerget	
- Anders Sørensen Vedels bogtrykkeri 1591-92	51
<i>Liljebjerget</i>	
- <i>Die Druckerei von Anders Sørensen Vedel 1591-92</i>	63
Iben Fonnesberg Schmidt	
Ribe og striden mellem stiftamtmand og magistrat	
under Store Nordiske Krig	64
<i>Ribe and the conflict between prefect and town council</i>	
<i>during the Great Nordic war</i>	75
Steffen M. Søndergaard	
Lustrupholm	
- historie og restaurering	76
<i>Lustrupholm</i>	
- <i>history and restoration</i>	81
Susanne Benthien	
Dronning Dagmar-statuen på Ribe Slotsbanke	82
<i>Queen Dagmar's statue at Ribe Slotsbanke</i>	92

Stig Jensen 1948 - 1998

Det er et stort tab og savn, Stig efterlader sig - han dukker stadig op i ens bevidsthed. Igennem de 18 år han var leder af Antikvarisk Samling, var jeg som medlem af bestyrelsen ofte, ja i perioder daglig i forbindelse med ham. Selvfølgelig navnlig i de sidste år, hvor planlægningen og opførelsen af Ribes Vinger stod på samtidig med Samlingens almindelige drift. Det var et ufatteligt stort arbejde Stig, lagde heri - samtidig med selve opførelsen af bygningerne skulle udstillingerne planlægges, der skulle forhandles med myndigheder, sendes ansøgninger til fonde og planlægges driften af museet med butik, café osv. Stig viste, at han, udover de store evner han havde for videnskabeligt arbejde, også besad ene-

stående administrative evner, og han havde med sin ildhu og begejstring en evne til at inspirere alle, der var involveret i arbejdet til at yde deres allerbedste.

Det er uforståeligt, at man ikke længere skal høre Stigs glade stemme i telefonen: "Det er lederen af byens førende museum". Selv om Stig allerede havde udført mere end mange igennem et langt liv, synes vi alle, at der er så meget mere, som Stig stadig kunne have beriget sit museum, sin by og den danske museumsverden med.

Æret være Stigs minde.

Torben Bisgaard

En gravplads fra Okholm - lokal eller fremmed befolkning?

Af Karen Høilund Nielsen

Ved Okholm, lidt vest for Vester Vedsted, blev der i 1960'erne udgravet en urnegrav fra slutningen af 500-årene. Urnen og dens indhold gennemgås, og det foreslås, at en række af denne tids grave er fejldateret til tidlig vikingetid. Okholm-graven vidner om forbindelser til store dele af Europa - i særdeleshed det frisiske område. Der argumenteres for, at en frisisk befolkningsgruppe - måske som følge af den frisiske ekspansion på dette tidspunkt - delvist har koloniseret området, evt. i tilknytning til en høvding i lokalområdet.

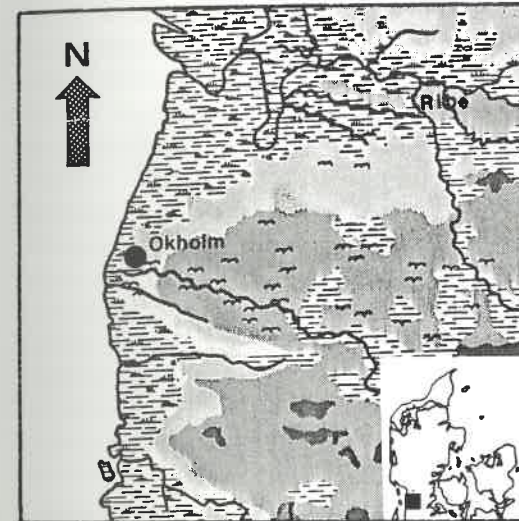

Fig. 1. Kortudsnit med angivelse af pladsens beliggenhed. Tegning: Børge H. Nielsen.

Map section showing the location of the place.

Ved gården Okholm vest for Vester Vedsted er der fundet en spændende lille gravplads fra slutningen af 500-årene¹. Det er et bemærkelsesværdigt fund, da grave og gravpladser fra 5-600-årene er meget sjældne i Danmark, når lige undtages Bornholm. Fundet er specielt interessant ved, trods sin beskedenhed, at knytte området syd for Ribe sammen med de øvrige befolkningsgrupper, der levede i egne omkring den sydlige Nordsø. Disse var aktivt forbundet gennem handel og personlige kontakter dels som følge af fælles oprindelse i det syddanske og angelsaksiske område, dels efterhånden gennem friserne.

Gravpladsen blev delvist undersøgt sidst i

1960'erne. Den ligger ca. 200 m vest for lokaliteten Okholm, hvor der samtidigt blev udgravet bebyggelsesspor fra jernalder og vikingetid². Området ligger lidt nord for Vester Vedsted Bæk og dermed nordvest for Vester Vedsted på kanten af en geesttunge, der strækker sig helt ud til Vadehavet (fig. 1).

Gravpladsen omfatter fem såkaldte fire-stolpegrave (fig. 2). Grav 1 består af fire stolpehuller, der danner et rektangel på 1,2 x 1,8 m, i hvis midte der var en grube med en urne, hvori den afdødes brændte ben og gravgaver var placeret. De fire øvrige grave er af samme type, men disse var placeret således i udgravningen, at en evt. urne eller brandplet befandt sig uden for det undersøgte område. Blandt fire-stolpegravene fandtes der således kun oldsager i forbindelse med grav 1.

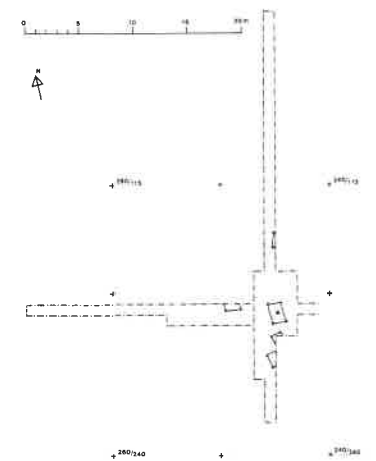

Fig. 2. Udgravningsplan med gravene. Efter Nielsen 1998.

Excavation plan with the graves.

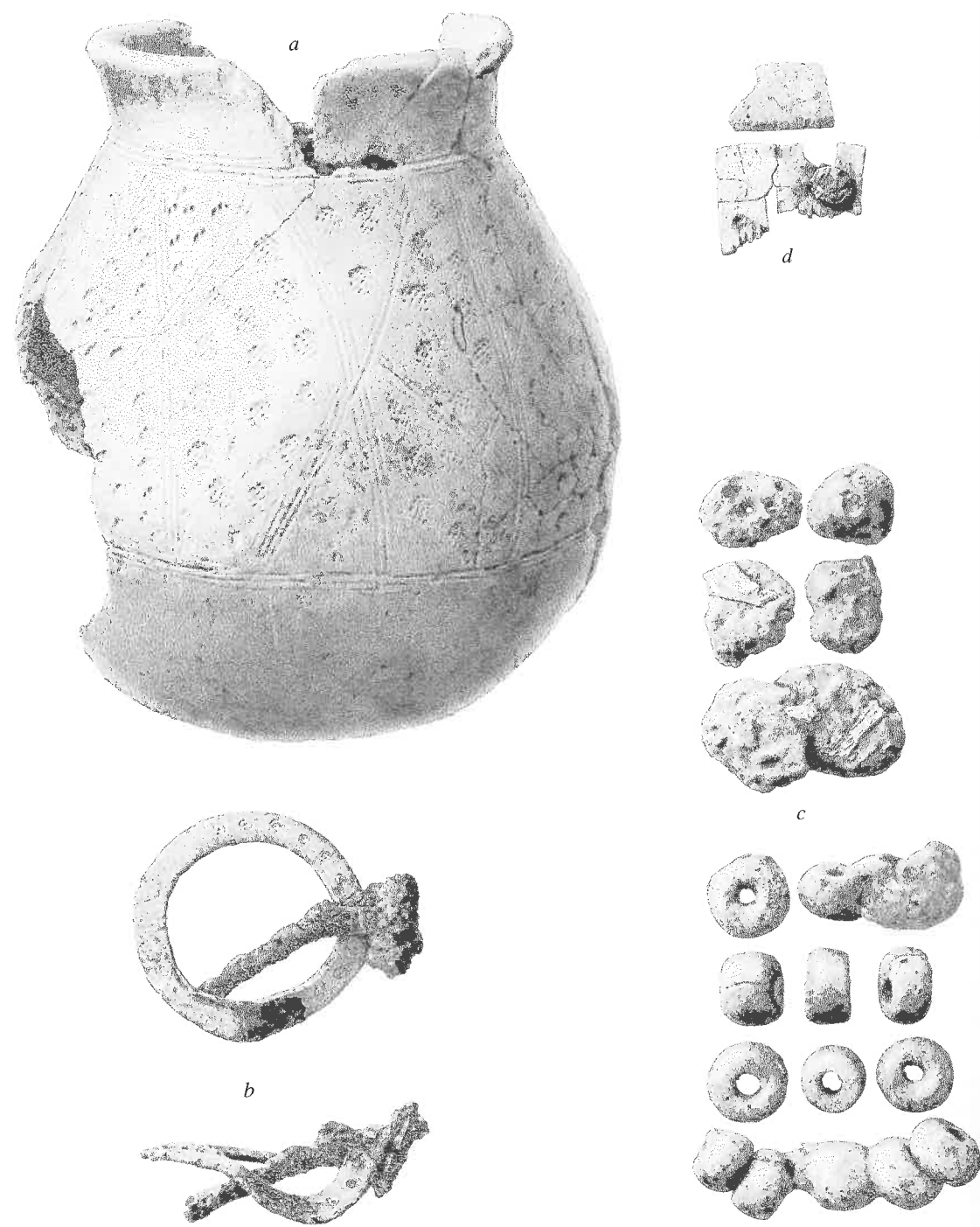

Fig. 3. a: Urnen. b: Ringspændet. c: Perlerne. d: Fragmenter af benkam. Målestok: a: 1:2, resten 1:1. Tegning: Steen Henriksen.

a: the urn. b: the annular brooch. c: the beads. d: fragments of bone comb. Scale: a: 1:2, the rest 1:1.

Grav 1

Midt i stolpefirkanten var urnen placeret i en grube. Urnen indeholdt ligbålsrester og gravgaver bestående af et ringspænde, glasperler, samt fragmenter af en benkam. I gruben lå en del af ligbålsresterne i form af brændte ben, trækul og en halv perle. En rød glasperle fandtes endvidere i et af stolpehullerne. Urnen (fig. 3a) er nærmest pæreformet med forholdsvis lavt bugknæk og let udadsvajet, jævnbred rand samt en svag standflade. Den er knap 20 cm høj og ca. 19 cm i største bugdiameter. Halsdiameteren er knap 12 cm og raddiameteren ca. 13 cm. Urnen er ornamenteret, lidt uregelmæssigt, med linier og stempelornamentik. Selve randen og halsen er uornamenterede. Øverst på bugen er der et vandret furebånd bestående af tre furer. Herunder følger et bånd af tilsvarende, men krydsende furebånd, der tilnærmelsesvis danner et mønster af i midten hele rhomber samt både foroven og fornedede halve rhomber. Herunder, hvilket vil sige på den nedre del af bugen, afsluttes igen med et furebånd, hvorunder urnen er uornamenteret. Felterne, der dannes af de hele og halve rhomber, er udfyldt med stempelornamentik. Der er anvendt to stempeltyper. Det ene er rundt og med krydsskravering. Det andet er halvmåneformet med tværgående linier. De to stempeltyper er fordelt i nogle brede, lodrette bånd, der til dels følger de krydsende furebånd.

Ringspændet (fig. 3b) består af en flad ring af bronze, nu bøjet og let forbrændt. Nålen er af jern og bøjet om ringen ved en dertil indrettet indsnævring. Spændet er 3,5 cm i diameter og ca. 0,2 cm tykt. Det er ornamenteret med en række indpunslede ringstempler.

De til dels smeltede glasperler (fig. 3c) omfatter mindst 21 perler, hvoraf 11 er orange tøndeformede opake (ugennemsigtige) perler, 2 er grønne opale (gennemsigtige), deraf den ene med en rød tråd i bølgemønster, 5 har nu en rød overflade, men har antagelig oprindeligt været orange, mens de resterende, mindst 3, er ubestemmelige. Perlen i det ene stolpehul er også af den røde eller orange, tøndeformede type. Perlernes størrelse ligger på ca. 1 cm i længden og lidt mere i diameteren.

Af benkammen (fig. 3d) er der kun bevaret to små fragmenter, men der er tale om en såkaldt trelagskam bestående af et sæt tænder med en kamskinne på hver side holdt sammen med jernnitter. Frag-

mentet med tænderne er 2,2 cm langt og 1,7 cm bredt, og tænderne er kortere i enderne end på resten af kammen. Det andet fragment, der kan være fra en af skinnerne, er 1 x 1,5 cm. Hvis dette er et fragment af skinnen, har kammen antagelig haft en lige eller kun svagt buet ryg. Dette bestyrkes af tændernes placering og højden i enden af stykket med tænder samt nittens placering. Der er ikke i de bevarede stykker tegn på, at kammen har været ornamenteret.

Paralleller til Okholm-graven og dens indhold

Fra Danmark kendes der indtil videre ingen nøje paralleller til denne gravtype. Den nærmeste er fra Lindholm Høje, hvor visse stensætninger er firkantede og kan bestå af fire sten i et uregelmæssigt rektangel med en brandgrav i midten som f.eks. ved grav 398³. Disse firkantede stensætninger med brandgrave dateres primært til den ældre del af yngre germansk jernalder, hvilket vil sige fra hen i 500-årene til hen i 600-årene. Det er dog et spørgsmål, om de to gravtyper kan sammenlignes, idet fire-stolpegravene af nogle anses for at være dødehuse⁴, hvorimod dette er mindre sandsynligt for stensætningernes vedkommende. Man må endvidere erkende, at det er en gravtype, der let kan overses i en udgravning med mange stolpehuller. I ældre udgravninger, hvor man har fokuseret på urnen selv, kan stolpehullerne også have forbigået udgraverens opmærksomhed. Det kan derfor ikke udelukkes, at gravtypen rent faktisk er mere udbredt i Danmark, end fundene giver udtryk for.

Udenfor Danmark har gravtypen paralleller i den sydlige del af det angelsaksiske England⁵ samt i Holland og Nordvesttyskland.

På Apple Down ved Chichester i West Sussex - en gravplads med både jordfæste- og brandgrave fra 5-600-årene⁶ - er der fundet strukturer med træbygninger, ofte knyttet til brandgrave (fig. 4). De fleste er fire-stolpe grave, medens enkelte har fem stolper i kreds eller en ekstra midterstolpe. Desværre er pladsen ret eroderet, og i en del tilfælde mangler der spor efter brandgraven i midten. Størrelsen af stolpesætningerne varierer fra 1 x 1 til 2,7 x 2,5 m. Nogle består blot af fire stolper, mens stolperne er forbundet med lave render ved andre. Der er tegn på reparationer og senere begravelse ved flere af fire-stolpe gravene. Udgraverne mener, at der er tale om

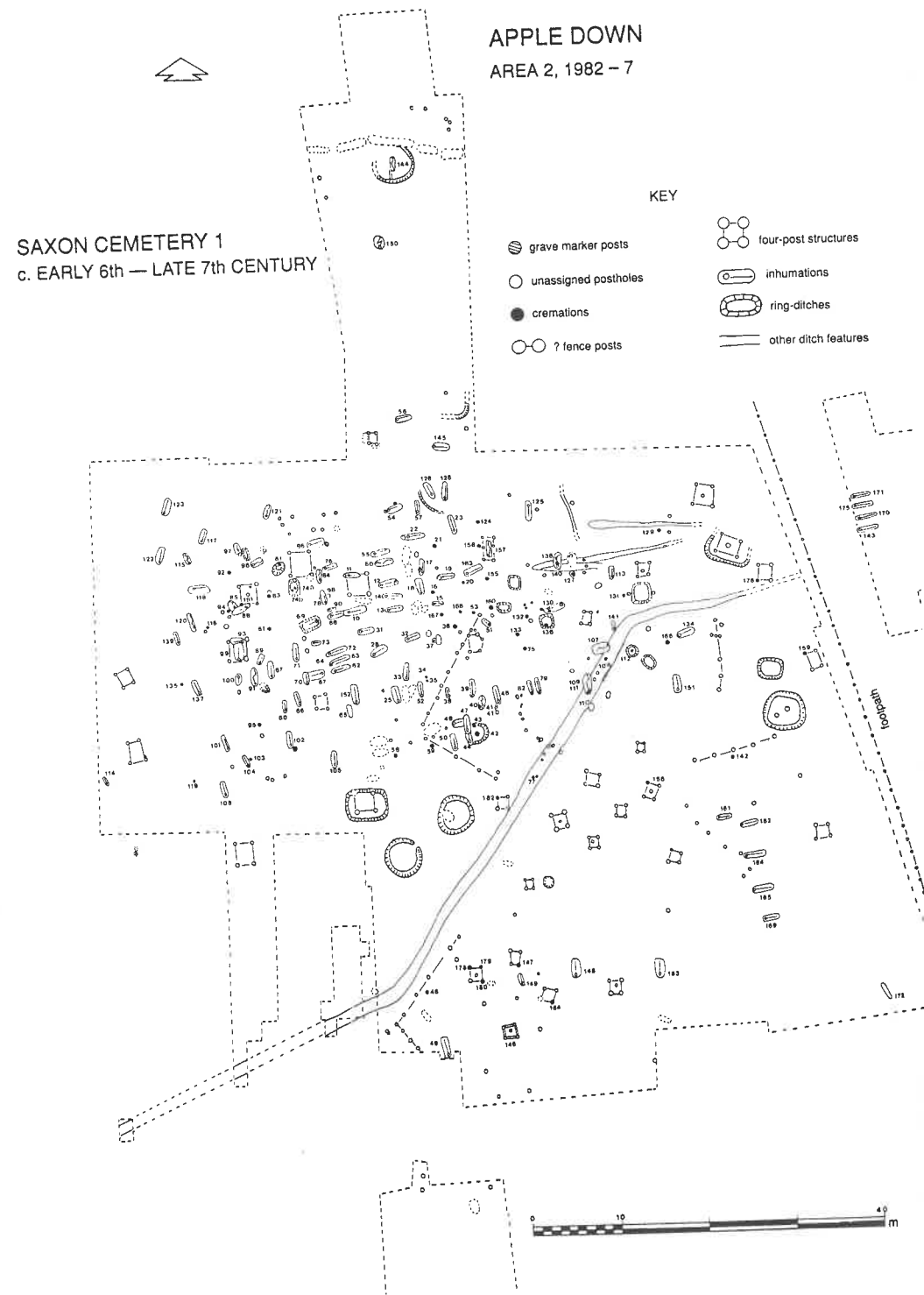

Fig. 4. Udsnit af gravpladsen Apple Down med forekomst af fire-stolpegrave. Efter Down & Welch 1990, fig. 2.4.
Section of burial place "Apple Down" with occurrence of four-poster graves.

en slags familiebegrovelser, hvor træbygningerne har stået relativt længe og har været brugt gentagne gange (fig. 5).

I Alton i Hampshire⁷ - ligeledes en gravplads med både brand- og jordfæstegrave fra 5-600 årene - kendes gravtypen tilsvarende. Grav C7 er ca. 1,9 x 1,7 m, og stolpehullerne er forbundet med nedgravede render af ca. 0,2 m's bredde. En del oldsager fandtes i brandgruben i midten, men et mindre antal også i renderne og stolpehullerne. Graven, der indeholdt en kvinde, dateres til 500-årenes første del.

Der findes endvidere fire-stolpe grave på flere gravpladser i området langs den øvre del af Themsen, således f.eks. Berinsfield og Lechlade, der begge er fra 6. årh. og første halvdel af 7. årh.⁸

Vender vi os mod kontinentet, findes der eksempler fra Holland på pladser såsom Wijster⁹, der dateres til 4.-tidlig 5. årh., og Wageningen¹⁰, som date-

res til 7. årh. På gravpladsen Oldendorf i Niedersachsen har man fundet mindst 20 fire-stolpegrave med brandbegrovelser¹¹. Disse indeholder kun få oldsager, og dermed er dateringen vanskelig, men den ældste synes at være fra omkring 600 og de yngste fra begyndelsen af 700-årene.

Flere forfattere henviser vedrørende fire-stolpegrave til gravpladsen Liebenau i Niedersachsen¹², men her er stolperne brændte. De har her udgjort en del af ligbålet, hvorimod andre eksempler, som f.eks. de engelske, viser stolper, der er senere end brændingen og har været del af en konstruktion over graven, formodentlig et hus, ligesom der også er flere eksempler på, at husene har fået udskiftet stolper o.lign.

I Holland og Nordvestyskland, de gamle angelsaksiske hjemlande, dateres gravtypen fra romertid og frem til 8. årh. Det formodes, at gravtypen er fulgt med angelsakserne ved udvandringen til England og er forblevet en tradition der frem til troskiftet i 7. årh.¹³. Det er overalt karakteristisk, at gravene er meget sparsomt udstyrede til forskel fra Okholm-graven.

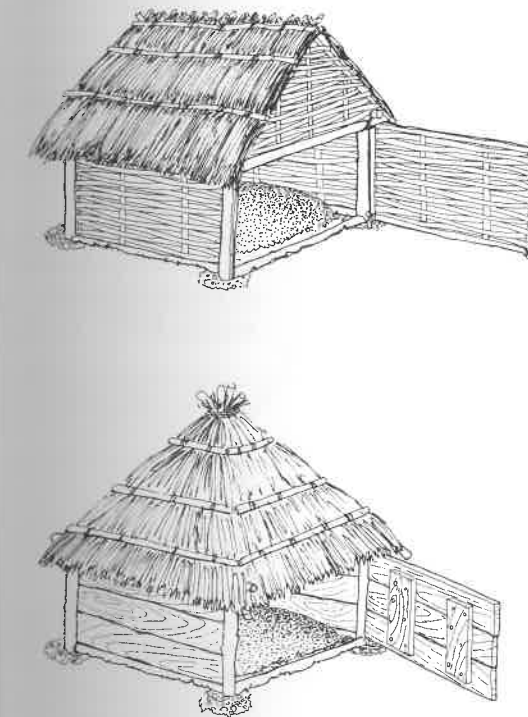

Fig. 5. Rekonstruktioner af fire-stolpegrave. Efter M. Wholey i Down & Welch 1990, Pl. 53.

Reconstruction of four-poster graves.

Urnen

Vaseformede eller pæreformede urner lig den fra Okholm kendes fra flere steder i Danmark. De går også under betegnelsen Øsløs-kar. Et eksemplar helt dækket med vandrette stempelrækker (fig. 6a) kendes således fra grav 1 fra Øsløs i Thisted Amt¹⁴. Denne grav indeholdt desuden kun en rød glasperle og kan derfor ikke bidrage til dateringen. Gravpladsen dateres af Ramskou til vikingetid, men uden mange holdepunkter. På gravpladsen Tjæreborg i Ribe Amt fandtes to urner tilnærmelsesvis af denne type¹⁵. De stammer fra gravene 2 (fig. 6b) og 12 (fig. 6c). Urnen fra grav 2 er temmelig rundbuget, og randen er afbrudt, men har været let udfaldende. Ornamentikken består af krydsende furebånd og er noget beslægtet med Okholm-urnen, men mangler stemplerne. Urnen fra grav 12 er også ret rundbuget og lidt mere uregelmæssig, men helt uornamenteret. Grav 2 indeholdt en pilespid og en kniv, mens der i grav 12 var en kniv og en spillebrik. Ramskou placerer denne gravplads - og dermed disse grave - i tidlig vikingetid, men igen på et spinkelt grundlag, idet de pågældende urner og gravgaver ikke i sig selv giver en nærmere datering. Fra Lindholm Høje

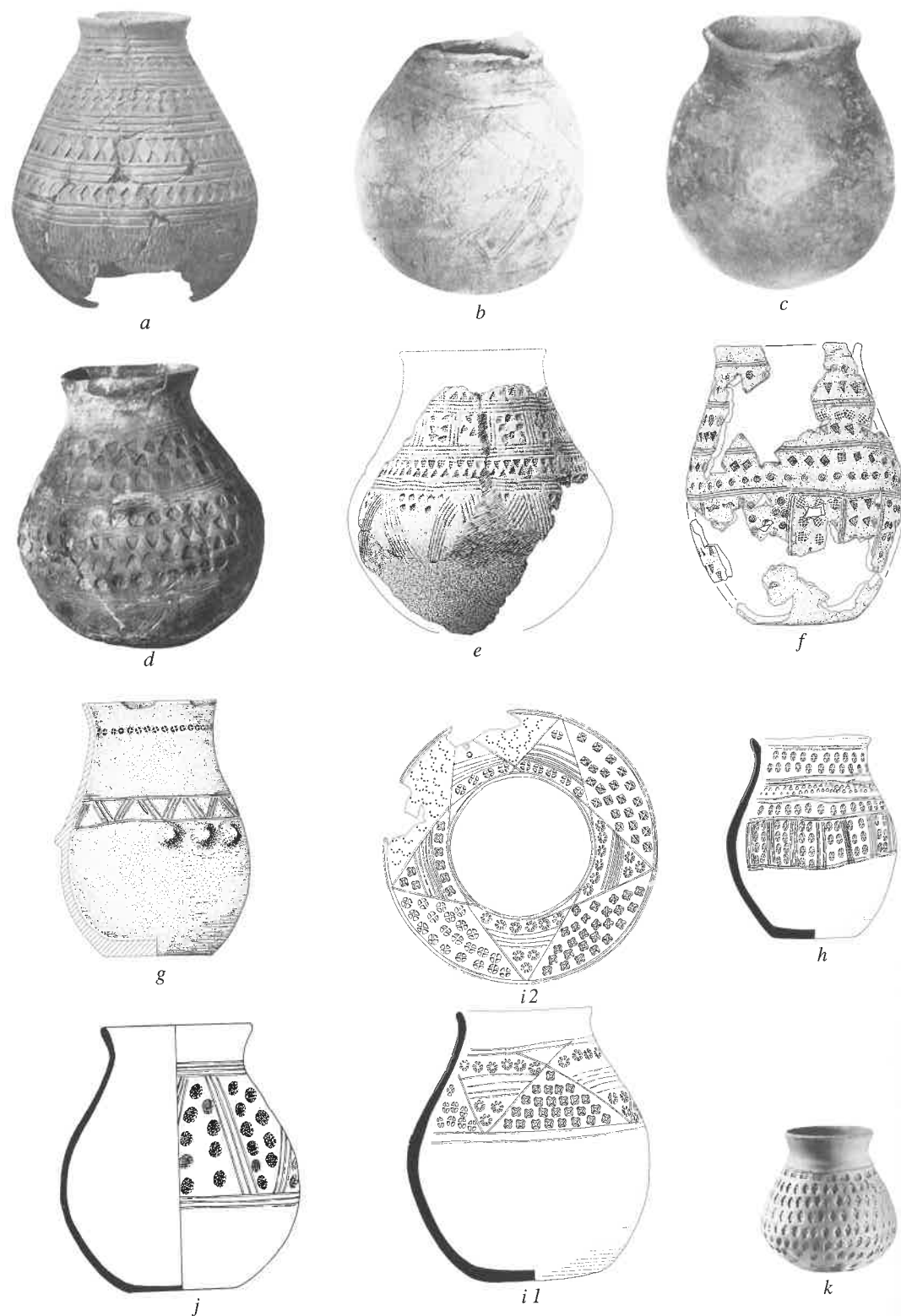

Fig. 6.

gravpladsen indeholder grav 1755 en lignende urne¹⁶. Den er ornamenteret med stempler i vandrette bånd (fig. 6d). Urnen indeholdt foruden diverse bronzefragmenter, dele af en bronzepincet, fragment af en næbfibula, diverse perler - herunder nogle af bronze og nogle af rød og orange glas - en metalnål, en bennål, samt endelig en spillebrik. Næbfiblen og perlerne placerer graven i den bornholmske fase 1C¹⁷ eller 1B2-1C¹⁸, som i absolutte årstal dateres til 570-630¹⁹.

Vender vi os mod Østdanmark, indeholdt en grav fra Lundby på Tåsinge en stempelornamenteret, vaseformet urne (fig. 6e), men desværre er de ledsagende oldsager ikke bevaret²⁰. Urnen er ornamenteret med afvekslende vandrette, lodrette og zig-zag-bånd. Fra Sjælland er der en urne med vandrette og lodrette stempelrækker fra gravpladsen Rytterkær ved Smørum (fig. 6f)²¹. Graven indeholdt kniv og lanse og var i følge udgraveren en af de ældste på pladsen, der dateres til yngre germansk jernalder og vikingetid. Endelig forekommer formen også på Bornholm i flere tilfælde. Ornamentikken er her sparsom, men til gengæld er urnerne ofte prydet med 3x3 knopper på bugen. Bækkegård grav 139²² indeholdt foruden et vaseformet lerkar (fig. 6g) bl.a. stempelornamenterede næbfibler og nogle lysegule glasperler. Graven dateres til samme fase, som graven fra Lindholm Høje. Glasergård grav 1²³ indeholdt muligvis et tilsvarende lerkar. Denne rige våbengrav dateres til anden halvdel af 500-årene²⁴.

Udenfor Danmark kendes sådanne urner eller ler-

Fig. 6. Eksempler på vaseformede urner/lerkar.
Målestok: 1:5.

- a: Øsløs. Efter Ramskou 1950, fig. 19.
b: Tjæreborg grav 2. Efter Ramskou 1950, fig. 24.
c: Tjæreborg grav 12. Efter Ramskou 1950, fig. 26.
d: Lindholm Høje grav 1755. Efter Ramskou 1976, fig. 349.
e: Lundby. Efter Skaarup 1978, fig. 2.
f: Rytterkær. Efter Jönsson 1992, fig. 5.1.
g: Bækkegård grav 139. Efter Jørgensen 1990, Pl. 19.4.
h: Morningthorpe grav 337. Efter Green et al. 1987.
i: Lerkar fra Morningthorpe grav 388. Efter Green et al. 1987.
j: Bramford. Efter Myres 1977.
k: Velké Pavlovce grav 9. Efter Werner 1962, Tf. 18.4.

Examples of vase-shaped urns/pots.

kar bl.a. i East Anglia, og så langt væk som i Ungarn og Italien findes eksempler, der minder om de ovenfor beskrevne kar med stempelornamentik. Endvidere kendes beslægtede typer fra 6. årh. fra dele af det frisiske område. Nogle af disse er iøvrigt fundet sammen med kamme af samme formodede type som Okholm-eksemplaret²⁵.

Eksemplarerne fra East Anglia stammer fra Morningthorpe gravpladsen, der ligger i Norfolk og udelukkende omfatter jordfæstegrave²⁶. Grav 337 er en dobbeltgrav, hvor mandsgraven indeholdt et lerkar (fig. 6h), der i form minder om Okholm-urnen. Imidlertid er ornamentikken ganske anderledes, idet den består af stempler i lodrette og vandrette bånd på de øverste to tredjedele af karret. Karret er også lidt mindre end de danske, hvilket selvfølgelig kan hænge sammen med, at det på Morningthorpe ikke har fungeret som urne. Lerkarret blev fundet sammen med en lansespids.

Grav 388 er en mandsgrav med lanse, skjoldbule, remspænde, kniv og et lerkar, der i form og til dels ornamentik minder om Okholm-urnen, og som er af omtrent samme størrelse. Lerkarrets ornamentik begrænser sig til den øvre bughalvdel og består af krydsende furer, der danner hele og halve rhomber, som er udfyldt med stempler (fig. 6i1). Ser man urnen fra oven, viser der sig et flot stjernemotiv (fig. 6i2). Det ene af stemplerne på dette lerkar er halvmåne- eller U-formet og minder en del om det ene stempel på Okholm-urnen. Denne grav kan via skjoldbule og lanse dateres til anden halvdel af 500-årene, hvilket antagelig også gælder grav 337²⁷.

Endelig findes der en urne fra Bramford i Suffolk²⁸, som er af samme form som Okholm-urnen, og ornamentikken sidder på omtrent samme plads (fig. 6j). Ornamentikken består af et vandret furebånd for oven og for neden og herimellem et åbent zig-zag mønster bestående af furebånd. Fladerne herimellem er udfyldt med stempelornamentik. Stemplet er af samme type som det runde, krydskraverede stempel fra Okholm. Desværre var urnen ikke ledsaget af oldsager, der kunne antyde en datering.

De langobardiske lerkar af denne type har en forholdsvist mere kompakt stempelornamentik og så godt som ingen stregornamentik, men kartypen med det lave bugknæk og den udadsvajede rand er den samme, omend højden er lidt mindre - ofte ikke me-

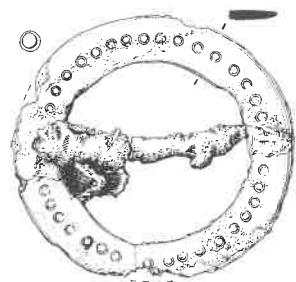

Fig. 7. Ringspænde fra Morningthorpe grav 140. Målestok: 1:1. Efter Green et al. 1987.

Annular brooch from Morningthorpe, grave 140.

get over 10 cm (fig. 6k)²⁹. De fleste af disse lerkar er imidlertid lavet på drejeskive og formodes at være drikkebægre³⁰. Lerkarrene dateres til midten af 500-årene og findes både i Ungarn, Pannonien og Italien, hvilket vil sige, at lerkartypen var almindelig i tiden lige før, under og efter langobardernes indvandring til Italien i 568.

De daterbare eksemplarer af denne lerkartype placeres således primært i anden halvdel af 500-årene og evt. lidt ind i 600-årene. Den primære udbredelse er Danmark og East Anglia, samt med beslægtede typer i det Nordfrisiske og i de sydnorske og sydvestsvenske områder³¹. Om der er sammenhæng til de langobardiske lerkar, er vanskeligt at sige, men muligheden består.

Ringspændet

Ringspændet tilhører en type, som er mest udbredt i det engelske England. En beslægtet type, der ofte er profileret, findes i 500-årene i Danmark, således i Sejlflod grav DI³² og - i en glat version - fra Tude Mark ved Nr. Skast³³. Disse dateres til slutningen af 400-årene eller omkring 500 og er formodentlig remspænder og ikke fibler. På Bornholm i midten af 500-årene og i Sverige lidt senere ses ligeledes ringspænder, men også her er der sandsynligvis tale om remspænder. På trods af en vis lighed med disse ringspænder, peger ornamentikken og konstruktionen på Okholm-spændet imidlertid klart hen mod tilsvarende eksemplarer fra East Anglia og fra det frisiske område. Okholm-spændet er dog lidt mindre end de engelske paralleller, men til gengæld på

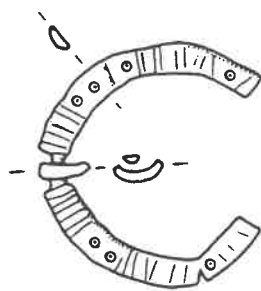

Fig. 8. Fragmenteret ringspænde fra Oosterbeintum grav 295. Målestok: 1:1. Efter Knol et al. 1996.

Broken annular brooch from Oosterbeintum, grave 295.

størrelse med de frisiske. De engelske ringspænder optræder normalt parvist, hvilket ikke er tilfældet i Okholm.

På Morningthorpe i Norfolk³⁴ er lignende ringspænder fundet i grav 140 (fig. 7) sammen med nål, perler, kniv, andre ringspænder samt tre lerkar, som dateres til midten af 500-tallet, og i grav 393 sammen med remspænde, bæltevedhæng, fibula og perler, som er omtrent samtidig med den foregående grav³⁵.

Ringspænder af denne form kendes også fra det frisiske område, hvor de minder meget om spænderne fra East Anglia³⁶. På gravpladsen Oosterbeintum fandtes de, omend med en anden type ornamentik, i jordfæstegravene 295 (fig. 8), 374 og 428, men ingen dateringer kommer nærmere end blot 500-årene³⁷. Størrelsesmæssigt svarer disse eksemplarer fra Oosterbeintum meget godt til spændet fra Okholm.

Dateringsmæssigt ligger ringspændet således formodentlig i midten af 500-årene. Parallellerne skal søges i det frisiske område eller i det engelske England. Størrelsen på ringspændet tyder på det første ornamentikken på det sidste. Det at bære ringspænder enkeltvis synes derimod hovedsageligt at være en skandinavisk tradition.

Perlerne

De orange opake (ugennemsigtige), tøndeformede perletyper er velkendte fra bl.a. Bornholm³⁸, hvor de findes i stort tal i gravene fra sent 500-tal og tidligt 600-tal, og hvor de ofte kombineres med tilsvarende

de mørkerøde perler. Perlerne placeres tidsmæssigt indenfor perioden 540/550-630³⁹. Perletypen er endvidere udbredt i det meste af Skandinavien⁴⁰, og kendes også, omend i væsentlig mindre tal, fra England, Vest- og Sydtydskland⁴¹. Endvidere findes beslægtede perler hos langobarderne i Ungarn i midten af 500-årene⁴².

Perletypen kan således dateres til anden halvdel af 500-årene og første fjerdedel af 600-årene. Den er udbredt over store dele af Europa, men kun i Skandinavien bliver den en virkelig dominerende type.

Trelagskammen

Da så lidt af kammen er bevaret, er det vanskeligt, at finde paralleller. Materialet er begrænset til regioner med gode bevaringsforhold og specielle fundtyper. I Skandinavien stammer det bedst bevarede sammenligningsmateriale fra perioden omkring 600 fra Gotland. En kam (fig. 9), som stammer fra Bjärs grav 144 i Hejnum Sogn⁴³, giver et indtryk af kammens mulige udseende. Trelagskamme i varierende udformning findes i store dele af Europa, men ud fra de bevarede fragmenter, er der ikke noget, der antyder, at kammens paralleller skal findes andre steder end i det lokale skandinaviske materiale eller det frisiske, omend tilsvarende kamme dog også ses hos Langobarderne i Pannonien i midten af 500-årene⁴⁴.

Datering

Uren og perlerne placerer fundet i perioden 550-630. Ringspændet og de engelske paralleller til urnen antyder en forholdsvis tidlig datering indenfor denne ramme, hvorimod kammen reelt ikke kan bidrage. Mest sandsynligt er det altså, at graven skal dateres til sidst i 500-årene. Relativ kronologisk er det en placering i den ældre del af yngre germansk jernalder, og sammenlignet med Bornholm svarer det til fasen 1B2⁴⁵.

Fremmed og lokalt

Det er ikke umiddelbart muligt at give en klar tilknytning af Okholm-graven til et bestemt kulturelt miljø. Gravformen er almindelig kendt i forbindelse med brandgrave i de saksiske og frisiske områder på Kontinentet og er med disses udvandring også spredt til primært de saksiske områder i Sydengland. Gravformen knytter således Okholm sammen med det saksiske og frisiske område. Ringspændet

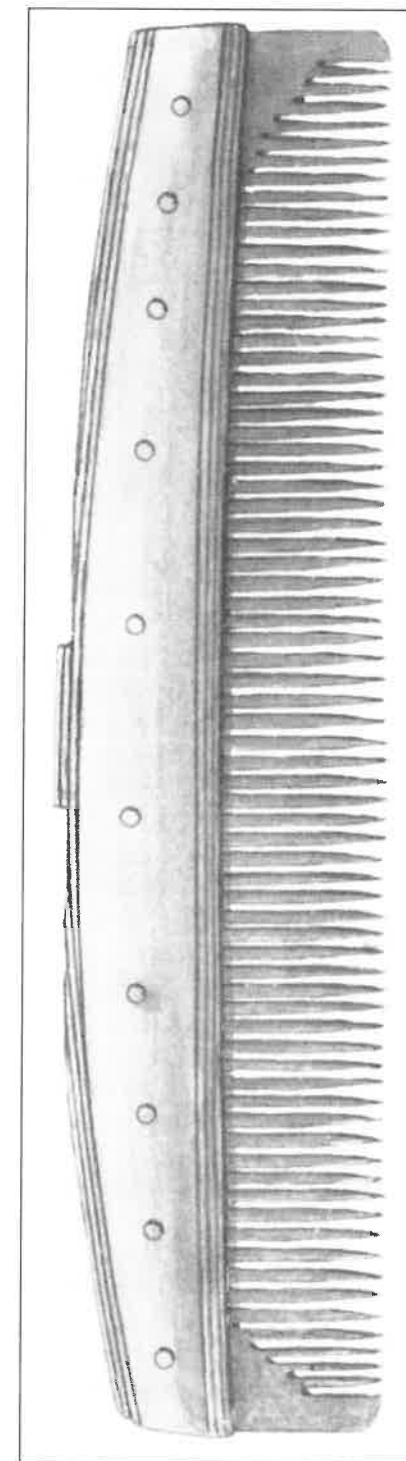

Fig. 9. Kam fra Bjärs grav 144. Målestok: 1:1. Efter Nerman 1969, fig. 396.

Comb from Bjärs (S), grave 144.

og urnen knytter endvidere Jylland/Danmark, det frisiske område og det engelske England sammen. Kammen er ligeledes kendt (så vidt den nu kan tybestemmes) fra både Skandinavien og det frisiske område.

Endelig er perlene langt overvejende et skandinavisk fænomen - i hvert fald, når den pågældende type forekommer i så store mængder. Bortset fra perlerne, er tyngdepunktet for disse oldsagstyper og gravform især i det frisiske område, omend der faktisk ikke er noget sted, hvor man har alle typerne og gravform på én gang.

Om man kan gå så langt som at antyde, at gravene er et udtryk for frisisk tilstedeværelse i Sydvestjylland - med glasperlerne som et lokalt islæt - er usikkert, men en tilknytning eller forbindelse til en frisisk befolkning med stor mobilitet indenfor nordsø-kystområdet og en deraf følgende nærmest multietnisk materiel kultur er givet.

Der kunne være tale om en befolkningsgruppe lig de frisiske købmænd og deres familier, der slog sig ned i andre områder og som qua deres mobilitet optog traditioner og smykker fra forskellige områder, evt. også giftede sig på tværs af etniske skel.

I det frisiske kystområde sker der en kraftig kolonisering fra sandsynligvis slutningen af 500-årene og frem. Dermed får friserne også stor andel i handelen langs Nordsøkysten i 600-årene⁴⁶. Som resultat deraf dukker den vigtige handelsplads Dorestad op sent i 600-årene. Gravene fra Okholm ligger helt tidligt i denne bølge af frisisk kolonisering og dominans af handelen i området. Grav 1's nærmest multietniske karakter kunne antyde en tilknytning til et overregionalt samfund med basis i handel og udveksling.

Som et kuriosum kan det nævnes, at perle-, kam- og lerkartypen også i et vist omfang er kendt blandt langobarderne i Ungarn, Pannonien og i Norditalien. Også andre fund i Danmark viser hen mod en kontakt med langobarderne omkring dette tidspunkt, jvf. fund på Stentinget⁴⁷, men da ringspændet og gravformen ikke kendes hos disse, kan der næppe være tale om et langobardisk indslag. Tilsammen viser det dog, hvor omfattende udvekslingen af den materielle kultur og visse skikke var i folkevandrings-tiden og i perioden lige derefter. Den hurtige spredning af ting og ideer betyder også, at det kan være vanskeligt at spore oprindelsesområder, da de

kronologisk nærmest synes at være samtidige.

Okholm i lyset af yngre germanertids gravfund i Jylland

Gravene fra Okholm bidrager til en kun svagt belyst periode i den danske forhistorie, nemlig 5-600-årene. Der kendes forbavsende få grave, og man kan spekulere på, hvorfor vi ikke finder flere af dem. Visse ting tyder på, at gravene kan gemme sig blandt vikingetidens brandgrave. De ovennævnte paralleler til urnen fra Okholm stammer således i mange tilfælde fra brandgravspladser⁴⁸, der også indeholder vikingetidsbegravelser. Gravpladserne er publiceret på et tidspunkt, hvor vor viden om 5-600-årene var væsentlig ringere end i dag, og gravene indeholder så lidt karakteristisk udstyr, at man ikke kan bebrejde tidligere forskere, at de ikke har fået udskilt denne gruppe. Og det er stadig svært.

Lidt hjælp til forståelse af problemet har nye analyser af gravpladsen Lindholm Høje⁴⁹ samt udgravningen af gravene fra Bjerre⁵⁰ givet. De sidste klargjorde, hvor lidt karakteristiske periodens brandgrave er: ofte bare en brandgrube uden noget som helst. Kun i sjældne tilfælde er der lidt spor af oldsager. Det samme indtryk får man af Lindholm Høje, hvor de mange stensætninger dog fremhæver gravene. Horisontalstratigrafiske iagttagelser har vist, at pladsen har en ret klar kronologiske udvikling, hvorigennem også en udvikling i stensætningernes form kan iagttages.

Lindholm Høje viser også, at hvis stensætningerne ikke havde overlevet på grund af et sandflugtslag, der lå som et tykt tæppe over pladsen, ville gravpladsen efter få års dyrkning være forsvundet. Og oldsagerne er så forbrændte, at man ikke ville finde dem, hvis de lå løst i pløjelaget. Gravpladser med stensætninger har ganske givet været langt mere udbredte, end fundene giver indtryk af. Mange sten er forsvundet både i oldtiden og under middelalderens intense kirkebyggeri.

Graven fra Okholm viser atter, at kun ved et rent tilfælde støder man på gravene fra 6./7. århundrede, og kun fordi én af dem indeholdt oldsager nok til en datering, kan vi placere den sidst i 500-årene.

Okholm set i forhold til lokalområdet

På bopladsområdet ved Okholm er der også spor af bebyggelse fra ældre germansk jernalder. Daterin-

Fig. 10. Rekonstruktion af gravpladsen Apple Down i West Sussex. Efter M. Wholey i Down & Welch 1990, Pl. 52.

Reconstruction of the burial-place Appel Down in West Sussex.

gen hviler dels på keramikken, dels på en TL-datering til 518 e.Kr. De vestligste dele af bebyggelsen er overlejret af et formodet stormflodslag. Højvandet er altså i en periode nået ind over den vestlige, lavere del af bopladsområdet. Det er endvidere overlejret af flyvesandslag, og der er ikke spor efter senere bebyggelse førend i 700-årene⁵¹. Den bebyggelse, der må have hørt til gravene, er således sandsynligvis ikke lokaliseret endnu. Hvis stormflods- og sandflugtslagene betyder, at bopladsen er blevet forladt lidt ind i 500-årene, kan den plads, der hører sammen med gravene, være nyanlagt et andet sted i området.

Foruden klare spor efter bebyggelse fra germansk jernalder i området i øvrigt, ligger fundet heller ikke langt fra en række andre mere eller mindre samtidige fund. Mest interessant i denne sammenhæng er Dankirke, hvor et nedbrændt hus, som antagelig er en del af en stormandsgård og/eller handelshus, indeholdt våben, smykker, ædelmetal, vægtlodder samt store mængder af importeret glas, dateres til sidst i 5. årh⁵². Rester af en sølvrelieffibula fra det nedbrændte hus markerer beboerens høje status⁵³. Keramik med paralleller i det engelske England findes også på Dankirke⁵⁴ og dokumenterer kontakter vestover allerede i ældre germansk jernalder. Endvidere findes på området en række mønter fra sent

7. årh. og tidlig 8. årh. Disse kan dog ikke knyttes til de udgravede strukturer på pladsen⁵⁵, men kan være spor efter et senere handelshus. Derimod er der indtil videre ikke fundet typisk materiale fra senere i det 6. og 7. årh.

Meget kunne tyde på, at der i Dankirke kan have siddet en stormand, som formodentlig har formidlet handelen med luksusvarer i området - også i perioden uden fund. At stormandsmiljøet er til stede i området i denne periode, antydes nemlig af andre fund. Sydvest for Dankirke lidt nord for Hviding ligger Enderup, hvor der er fundet et fibula-fragment med dyrestil, som dateres til begyndelsen af 7. årh.⁵⁶ og antagelig stammer fra en bebyggelse. Det er et af de få fund i området, der kommer nærmest på Okholm-gravene i tid, og grundet sin karakter antyder en fortsat tilstedeværelse af stormandsmiljø i området.

Imidlertid er det Dankirke, der sætter det bedste perspektiv på Okholm-fundet. Hvis området er baggrund for fjernhandelsaktiviteter i 6. og 7. årh., hvor fund indtil videre mangler, forklarer det tilstedeværelsen af små grupper af fremmede befolkningselementer. Deres identitet kan være flertydig, idet der sikkert er tale om folk, der har haft med handelen i Nordsøområdet at gøre - nogle af de første spor efter de frisiske handelsmænd eller ligesindede. Der kan således være tale om en delvist fremmed be-

folkningsgruppe, der er rykket ind, efter at pladsen igen er blevet beboelig efter en evt. stormflodskatastrofe, og som har været interesseret i at være så tæt som muligt på kysten.

Med mindre fremtidige gravfund vil vise, at Okholm-graven ikke er en fremmed fugl i Jylland, må den være udtryk for en befolkningsgruppe med et fremmed indslag, der kan have slået sig ned på denne geesttunge ude ved Vadehavet for at være tæt på sejlmulighederne, og hvis økonomiske bagland er at finde i det lokale stormandsmiljø, som er repræsenteret ved Dankirke og Enderup. De kan have været formidlere af disse stormænds handel, og deres gravplads har virket som et fremmed indslag i landskabet (fig. 10).

Noter

1. Okholm, Vester Vedsted Sogn, Sb 29, NM 1107/69, ASR 32/64 og 51/68. Se også Jensen 1988. Udgravningen m.m. blev foretaget af Den Antikvariske Samling i perioden 1963-1970. Den Antikvariske Samling takkes for tilladelsen til at fremlægge og diskutere dette fund, der endvidere er fremlagt i sin helhed i L. C. Nielsen 1998.
2. L. C. Nielsen 1998.
3. Ramskau 1976, s. 22.
4. Bl.a. Down & Welch 1990.
5. Tak til Kenneth Penn, Norwich, for oplysninger om paralleller i det angelsaksiske materiale.
6. Down & Welch 1990, s. 25ff.
7. Evison 1988, s. 34f.
8. Boyle *et al* 1995, s. 123f, Boyle *et al* 1998.
9. van Es 1967.
10. van Es 1964.
11. Laux 1983, s. 116ff.
12. Cosack 1982, se også f.eks. Schmid 1969, s. 258f.
13. Down & Welch 1990, s. 32f.
14. Ramskou 1950, s. 160f.
15. Ramskou 1976, s. 165ff.
16. Ramskou 1976, s. 93.
17. Højlund Nielsen, i tryk.
18. Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997, s. 26 fig. 16.
19. Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997, s. 38 fig. 26.
20. Skaarup 1978.
21. Jönsson 1992, s. 40ff, 45.
22. Jørgensen 1992, s. 131.
23. Jørgensen 1992, s. 137f.

24. Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997, s. 38 fig. 26, s. 64 fig. 50.
25. Schmid 1970, s. 62f.
26. Green *et al* 1987.
27. Dateringen er baseret på kronologi fremlagt i Härke 1992.
28. Myres 1977, nr. 1014.
29. Menis 1992, s. 86 fig. 14; Werner 1962, Tf. 18-19.
30. Werner 1962, s. 55ff.
31. Skaarup 1978, s. 54.
32. Nielsen *et al* 1985, s. 72 fig. 5, 88 fig. 14.
33. Reichstein 1975, Tf. 89, s. 1-6.
34. Green *et al* 1987.
35. Højlund Nielsen 1997a, s. 92 fig. 28.
36. Knol *et al* 1996, s. 330f.
37. Knol *et al* 1996.
38. Højlund Nielsen 1987.
39. Se også Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997, s. 26 fig. 16 og 38 fig. 26.
40. Højlund Nielsen 1997c; i tryk.
41. Ørsnes 1966, s. 172f.
42. Menis 1992, s. 61 fig. I.54b.
43. Nerman 1969, fig. 396/1975 nr. 10.
44. Werner 1962, Tf. 14.
45. Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997, s. 38 fig. 26.
46. Kramer & Taayke 1996, s. 18ff.
47. Nilsson 1992, s. 122 fig. 3b.
48. Ramskou 1950; 1976.
49. Højlund Nielsen 1994.
50. Madsen 1994.
51. L. C. Nielsen 1998.
52. Jarl Hansen 1990, s. 233.
53. Jarl Hansen 1991, s. 20-21.
54. Thorvildsen 1972, s. 55f.
55. Jarl Hansen 1990, s. 236.
56. Højlund Nielsen 1997b.

Litteratur

- Boyle, A., A. Dodd, D. Miles & A. Mudd: *Two Oxfordshire Anglo-Saxon Cemeteries: Berinsfield and Didcot*. (=Thames Valley Landscapes Monograph No. 8). Oxford 1995.
- Boyle, A., D. Jennings, D. Miles & S. Palmer: *The Anglo-Saxon cemetery at Butler's Field, Lechlade, Gloucestershire. Vol. 1: Prehistoric and Roman activity and Grave Catalogue*. (=Thames Valley Landscapes: Volume 10). Oxford 1998.

- Cosack, E.: *Das Sächsische Gräberfeld bei Liebenau, 1*. (=Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, A15). Berlin 1982.
- Down, A. & M. Welch: *Apple Down and the Mardens*. (=Chichester Excavations 7). Chichester 1990.
- van Es, W. A.: Het Rijengrafveld van Wageningen. *Palaeohistoria* 10, s. 181-316.
- van Es, W. A.: Wijster, a native village beyond the imperial frontier. *Palaeohistoria* 11, 1967.
- Evison, V. I.: *An Anglo-Saxon cemetery at Alton, Hampshire*. (=Hampshire Field Club, Monograph 4). 1988.
- Green, B., A. Rogerson & S. G. White: *The Anglo-Saxon cemetery at Morning Thorpe, Norfolk*. (=East Anglian Archaeology 36). Gressenhall 1987.
- Härke, H.: *Angelsächsische Waffengräber des 5. bis 7. Jahrhunderts*. (=Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 6). Köln 1992.
- Højlund Nielsen, K.: Zur Chronologie der Jüngerer Germanischen Eisenzeit auf Bornholm. Untersuchungen zu Schmuckgarnituren. *Acta Archaeologica* 57, 1986 (1987), s. 47-86.
- Højlund Nielsen, K.: *Lindholm Høje Gravpladsen*. I: Erik Johansen & Annette Lerche Trolle (ed.): *Lindholm Høje. Gravplads og landsby*. (=Selskabet for Aalborgs Historie og Aalborg Historiske Museum). Aalborg 1994, s. 27-38.
- Højlund Nielsen, K.: The Schism of Anglo-Saxon Chronology. I: C. K. Jensen & K. Højlund Nielsen (ed.): *Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*. Århus 1997 (a), s. 71-99.
- Højlund Nielsen, K.: Et ornamenteret fibel-fragment fra Enderup ved Hviding. *By, marsk og geest* 9, 1997 (b), s. 9-16.
- Højlund Nielsen, K.: Die Frühmittelalterliche Perlen Skandinaviens. Chronologische Untersuchungen. I: U. von Freedon & A. Wiczorek: *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen*. (=Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, 1). Bonn 1997 (c), s. 187-196.
- Højlund Nielsen, K.: Female equipment of South- and East Scandinavia from the Late Germanic Iron Age/Vendel Period. I: J. Hines, K. Højlund Nielsen & F. Siegmund: *Early Medieval Europe: The chronological basis. Results, discus-*

sions, perspectives. Oxford.

- Jarl Hansen, H.: Dankirke. Jernalderboplads og rigdomscenter. Oversigt over udgravningerne 1965-1970. *Kuml* 1988-89 (1990), s. 201-247.
- Jarl Hansen, H.: Dankirke. En myte i dansk arkæologi. I: C. Fabech & J. Ringved (ed.). *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. (=Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII). Højbjerg 1991, s. 15-23.
- Jensen, S. (ed.): *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*. (=Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXV/Antikvarisk Samlings skrifterække 1, I-II). Højbjerg/Ribe 1998.
- Jönsson, J. H.: Gravplads fra yngre germansk jernalder og vikingetid i Smørum sogn, Københavns amt. I: U. Lund Hansen & S. Nielsen (ed.): *Sjællands jernalder. beretning fra et symposium 24.IV.1990 i København*. (=Arkæologiske Skrifter 6. Arkæologisk Institut, Københavns Universitet). København 1992, s. 37-50.
- Jørgensen, L.: *Bækkegård and Glasergård. Two Cemeteries from the Late Iron Age on Bornholm*. (=Arkæologiske Studier VIII). København 1990.
- Jørgensen, L. & A. Nørgård Jørgensen (ed.): *Nørre Sandegård Vest. A Cemetery from the 6th-8th Centuries on Bornholm*. (=Nordiske Fortidsminder, B.14). København 1997.
- Knol, E., W. Prummel, H. T. Uytterschaut, M. L. P. Hoogland, W. A. Casparie, G. J. De Langen, E. Kramer & J. Schelvis: The Early Medieval cemetery of Oosterbeintum (Friesland). *Palaeohistoria* 37/38, 1995/1996 (1996), s. 245-416.
- Kramer, E. & E. Taayke: Frisere langs Nordsøkysten fra 400 til 1000 e.Kr. I: J. Döring, M. Fansa, C. Feveile, A. Jäger, S. Jensen & E. Kramer: *Frisere, Saksere og Danere. Kulturer ved Nordsøen, 400-1000 e. Kr.* Leeuwarden, Oldenburg & Ribe 1996, s. 9-23.
- Laux, F.: Der Reihengräberfriedhof in Oldendorf, Samtgemeinde Amelinghausen, Kr. Lüneburg/Niedersachsen. Ein Beitrag zu den frühgeschichtlichen Gräberfeldern im Bardengau. *Hammaburg* NF5, 1978-80 (1983), s. 91-147.
- Madsen, O.: Søndervang ved Bjerre. En østjysk gravplads fra yngre germansk jernalder og vikingetid. *Kuml* 1991-1992 (1994), s. 105-149.

- Menis, C. (ed.): *I Longobardi*. Milano 1992.
- Myres, J. N. L.: *A corpus of Anglo-Saxon pottery of the pagan period*. Cambridge 1977.
- Nerman, B.: *Die Vendelzeit Gotlands II*. (=Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien). Stockholm 1969.
- Nerman, B.: *Die Vendelzeit Gotlands I:1*. (=Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien). Stockholm 1975.
- Nielsen, J. N., L. B. Jørgensen, E. Fabech & E. Munksgaard: En rig germanertidsgrav fra Sejlflod, Nordjylland. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1983 (1985), s. 66-122.
- Nielsen, L. C.: Ekskurs 3: Okholm, Vester Vedsted sogn (15-703, -1004, -1101-3, -1106, -1107 og -1301). I: S. Jensen (ed.): *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*. (=Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXV/Antikvarisk Samlings skriftrække 1, I-II). Højbjerg/Ribe 1998.
- Nilsson, T.: Stentinget. En indlandsbebyggelse med handel og håndværk fra yngre jernalder og vikingetid. En foreløbig meddelelse. *Kuml* 1990 (1992), s. 119-132.
- Ramskou, T.: Viking Age Cremation Graves in Denmark. *Acta Archaeologica XXI*, 1950, s. 137-182.
- Ramskou, T.: *Lindholm Høje Gravpladsen*. (=Nordiske Fortidsminder, B.2). København 1976.
- Reichstein, J.: *Die kreuzförmige Fibel*. (=Offa-Bücher, N. F. 34). Neumünster 1975.
- Schmid, P.: Zum heidnischen und frühchristlichen Bestattungsbrauch auf dem frühmittelalterlichen Gräberfeld von Dunum, Ostfriesland. *Frühmittelalterliche Studien* 3, 1969, s. 257-276.
- Schmid, P.: Die Keramik aus dem frühmittelalterlichen Gräberfeld von Dunum, Kr. Wittmund. *Probleme der Küstenforschung im Südlichen Nordseegebiet* 9, 1970, s. 59-76.
- Skaarup, J.: En urnegrav fra yngre germansk jernalder i Lundby på Tåsinge. *Fynske Minder* 1977 (1978), s. 47-56.
- Thorvildsen, E.: Dankirke. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1972, s. 47-60.
- Werner, J.: *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*. (=Bayerische Akademie der Wis-

senschaften. Philosophisch.-Historische Klasse. Abhandlungen, Neue Folge, Heft 55A). München 1962.

Ørnsnes, M.: *Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder*. (=Nationalmuseets Skrifter, Arkæologisk-historisk række, XI). København 1966.

Summary

At a farm called Okholm west of Vester Vedsted a small cemetery of the late 6th century was found during excavations in the late 1960s. Five so-called four-poster graves formed the cemetery. Only one was entirely excavated and contained an urn with grave-goods placed in a pit in the middle of the four-poster construction. The urn contained an annular brooch, at least 21 beads mostly of the opaque orange barrel-shaped type, and fragments of a comb. The urn is almost pear-shaped and on the sides it is decorated with incised lines and stamps of two different patterns. Very few graves from this period have come to light in Denmark. We know very little about the burial-traditions of this period, but in recent years information has increased and Okholm is another such find.

The grave-type is unknown in Denmark, but relatively frequent in north-western Germany and Holland where it dates from the Roman period until the 8th century. From there it spread with the Anglo-Saxons to England and was there a tradition until the 7th century and especially seen at cemeteries in the Saxon areas. The urn-type is found occasionally in Denmark with more or less elaborate decorations of lines and especially stamps. The same type of urn is found in East Anglia, Frisia, Hungary and Italy, although the Lombard pots from Hungary and Italy are smaller and wheel-thrown. The East-Anglian examples have a close similarity to the Danish examples of the type. The urns are dated to the late 6th and perhaps early 7th centuries. The annular brooch also has its parallels in East Anglia and Frisia, where they can be dated to the middle of the 6th century. In contrast to this stand the beads which are very common in Scandinavia between about 550 and 630, where they often occur in larger quantities in the necklaces. The type as such is widespread in Europe but never in large quantities. The comb-type is a common Scandinavian type, but

could be found among the Frisians and the Lombards as well and has a general Early Medieval date.

The cultural origin of the grave-goods is not clear, but the centre of gravity for most of the grave-goods and for the grave-type may be assumed to lie in Frisia. It may perhaps indicate a Frisian presence in the area of Okholm, or the presence of a group of people with close connections to the Frisian and Anglo-Saxon coastal areas, and with mixed cultural or ethnic traditions. In the Frisian area an extensive colonisation started late in the 6th century resulting in a Frisian dominance in the trade along the North Sea coast. The Okholm cemetery may have had connection to this expansion. Adding to this is a probable relation of Okholm to the trading-centre of Dankirke belonging to a local chieftain. The people at Okholm may have been a group employed in trade and economically supported by the chieftains at Dankirke.

Karen Høilund Nielsen, mag.art.
Byagervej 160
8330 Beder

En frankisk Korsfibel fra 9. århundrede fra Ribe

Af Mechthild Schulze-Dörrlamm

I 1990 blev der ved en udgravning i Ribe fundet et lille korsformet smykke af forgyldt bronze, der stammer fra Karolingerriget, og som kan dateres til 9. århundrede. Man bør regne den til et af de ældste arkæologiske spor efter kristne, som allerede på dette tidspunkt kan have levet på den vikingetidige handelsplads i det sydvestlige Jylland.

I forbindelse med udgravningen af en bebyggelse fra 8. og 9. århundrede på østsiden af Ribe Å, nærmere betegnet Ribelund (fig. 1), blev der i 1990 fundet et usædvanligt smykke¹, som hidtil er det eneste af sin art i Danmark. Det drejer sig om en forgyldt fibel i form af et ligearmet kors med afrundede ender, fremstillet af en kobber-bronze-legering (fig. 2). Den er på forsiden omkranset af en påloddet perlekant og bærer på sine arme fire glatte blikkegler, hvis spidser oprindeligt har indeholdt en lille hvid glasdråbe, hvoraf kun en enkelt er bevaret. Mellem korsarmenes blikkegler og ved armenes yderender sidder hvert sted fire påloddede bronzekugler. Op-

rindelig var korsmidten udsmykket med en stor indlægning (formodentlig af glas), som dog er gået tabt, således at kun den beskadigede indfatning er bevaret. Den forgyldte bagside på fiblen bærer en påloddet bronzeanordning med rester af såvel jernnål som nålefæste og -skede.

Korsfibler var udbredt i det karolingiske rige fra sen 7. til og med det 9. århundrede, både som dragttilbehør og som tegn på den kristne tro. Desuden blev de også i enkelte tilfælde båret i England og Irland. Alle de indtil nu kendte korsfibler er forskellige, og der findes således ingen med den samme ornamentik. Mest minder fiblen fra Ribe, med dens

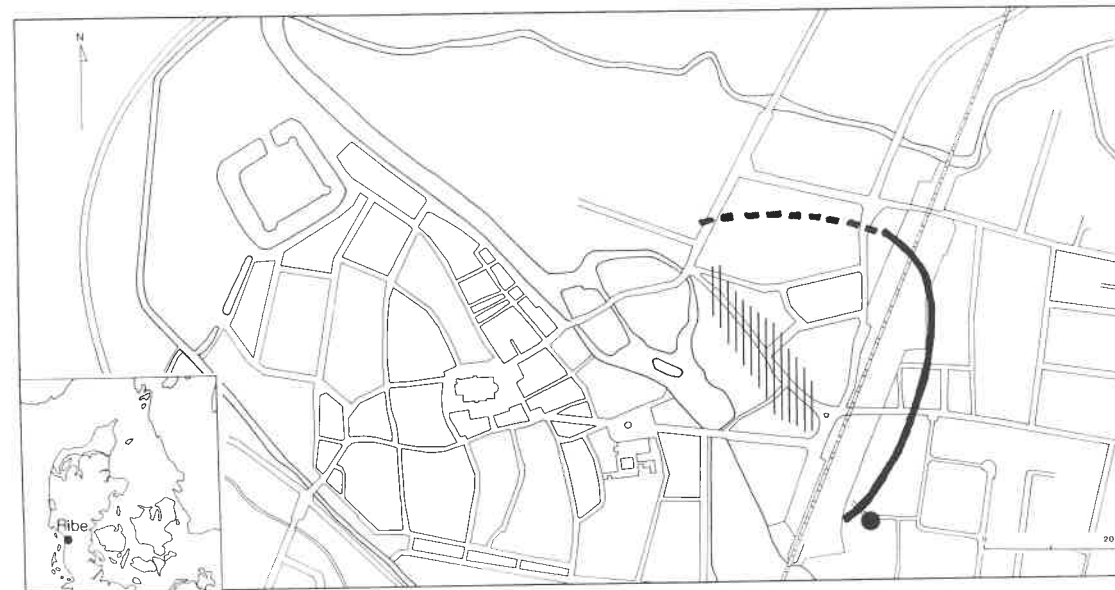

Fig. 1. Ribe med angivelse af fundstedet for korsfiblen på Ribelund. Desuden er bygrøften fra første halvdel af 9. århundrede, samt markedspladsen fra 8.-9. århundrede markeret. Tegning: Børge H. Nielsen.

Ribe mit Angabe der Fundstelle der Kreuzfibel in Ribelund. Ausserdem ist der Stadtgraben aus der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts markiert.

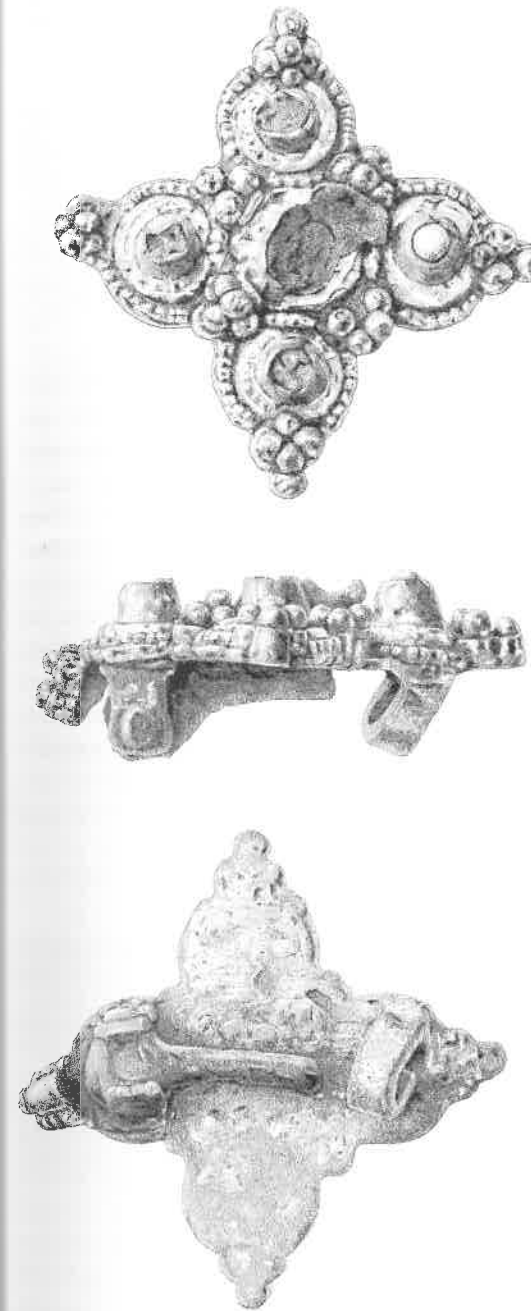

Fig. 2. Korsfiblen fra Ribelund, ASR 926x149. Photograph: Sten Hendriksen. 2:1.

Die Kreuzfibel aus Ribelund, ASR 926x149.

rund-ovale arme, hjørnerne og enderne med de påloddede kugler, om en meget lille bronze-korsfibel med emaljeindlægning (fig. 3,1), som stammer

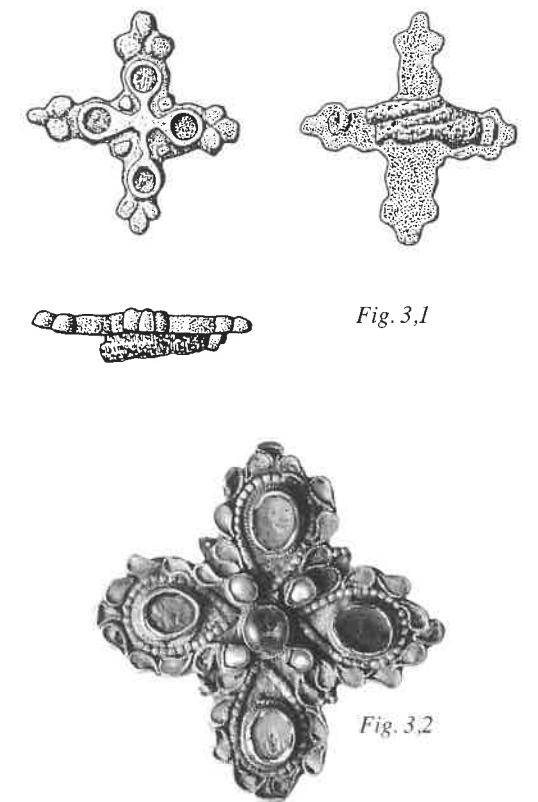

Fig. 3,1

Fig. 3,2

Fig. 3. Korsfibler med afrundede arme. 1: Karlburg am Main, Main-Spessart-Kreis. Bronzefibel med emaljeindlægning fra den karolingiske "villa Karloburg" (efter Wamser). 2: Nordfrankrig, fundstedet ukendt. Forgyldt sølvfibel med perler, glas- og emaljeindlægning (The Metropolitan Museum of Art, gave fra J. Piermont Morgan 1917 - nr. 17.192.70). 1:1.

Kreuzfibeln mit abgerundeten Armen. 1: Karlburg am Main, Kreis Main-Spessart. Bronzefibel mit Emailleinlage vom karolingischen "Villa Karloburg" (nach Wamser) 2: Nordfrankreich. Fundstelle unbekannt. Vergoldete Silberfibel mit Perlen, Glas- und Emailleinlage.

fra en udgravning i den karolingiske "villa Karloburg" (Karlburg am Main)². Ribe-fiblen har desuden ligheder med en noget mere prangende forgyldt sølvfibel fra Nordfrankrig (fig. 3,2), hvis spidsovale korsarme er udsmykket med forskellige glasindlægninger samt grøn emalje³. Alle tre fibler af "Ribe-typen" er varianter af de typiske østfrankiske korsfibler fra 9. århundrede af den såkaldte "Worms-type", som ikke har rundovale, men derimod trapetsformede korsarme med kantede afslutninger, hvorfra der udgår tre små cirkler⁴.

At den ripensiske korsfibel ikke stammer fra Det Byzantinske Rige⁵, men derimod fra Karolingerriget, ses både af dens form, samt de glatte, hule blikkegler, der indeslutter en lille glasdråbe. Sådanne bukler - eller kegler - hører nemlig til et af de karakteristiske udsmykningsselementer på karolingiske smykker (fig. 4)⁶, i særdeleshed på de rosetformede fibler. Disse dateres til den anden halvdel af 9. og begyndelsen af 10. århundrede efter ét eksemplar i en øst-vest orienteret jordfæstegrav, grav 236, fra Hedeby-gravfeltet (fig. 5,1)⁷, samt efter to eksemplarer, som fremkom i Féchain-møntskatten⁸, nedgravet omkring 890. Blikkegler med glasdråber prydede ikke kun de karolingiske rosetfibler, men også guldskeivefibler med et ligearmet kors dannet af cel-

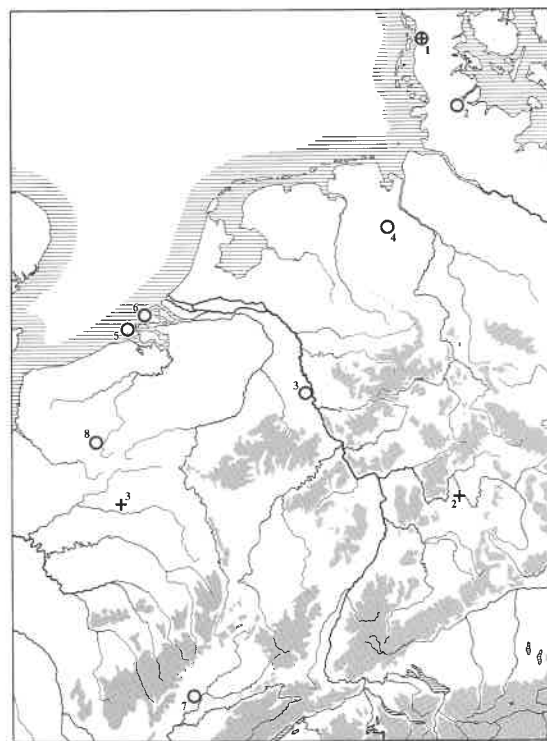

Fig. 4. Udbredelsen af karolingiske korsfibler af "Ribe-typen" (kors) og karolingiske fibler med ornamentik bestående af perlesmykkede blikbukler (cirkel). Fundlisten findes bagest i artiklen. Tegning: J. Ribbeck, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz.

Die Verbreitung karolingischer Kreuzfibeln nach "Ribe Art" (Kreuz) und karolingischer Fibeln mit Ornamentik bestehend aus perlengeschmückten Blechkegeln (Zirkel). Liste der Gegenstände ist hinter den Artikel.

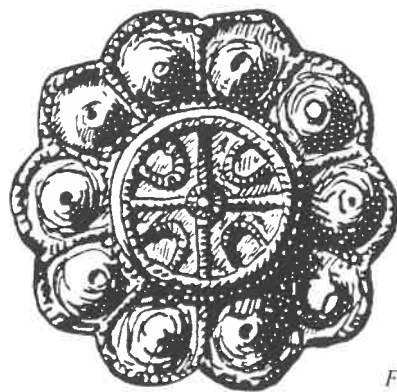

Fig. 5.1

Fig. 5.2

Fig. 5. Karolingiske fibler med glatte blikbukler, prydet med en glasdråbe. 1: Rosetfibel fra jordfæstegrav 236, Hedeby (efter Jankuhn). 2: Guldskeivefibel fra Oldenburg-Wechloy. Foto: Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. 1:1.

Karolingische Fibeln mit glatten Blechkegeln, geziert mit einem Glastropfen. 1: Rosettenfibel aus Erdbestattung 236, Haitabu. 2: Goldscheibefibel aus Oldenburg-Wechloy.

le-emalje, lig den der blev fundet på en mark ved Oldenburg-Wechloy (fig. 5.2)⁹. Disse regnes på grund af deres påloddede liljer af hult guldblik¹⁰ ligeledes til de typiske frankiske guldsmedearbejder fra 9. århundrede. Selv på et pragtstykke indenfor karolingisk guldsmedekunst, den for ærkebiskop Angilbertus II (824-859) i Milano fremstillede "Palliotto", befinder der sig guldblikkegler. Disse omkranser Nimbus Christi på forsiden af dette gyldne alter¹¹, men keglerne er dog ikke udsmykket med en

mat glasdråbe, men derimod med en ganske lille funklende krystal.

Form og udsmykning viser altså, at korsfiblen fra Ribe er et karolingisk smykke fra 9. århundrede. At den - trods den ringe størrelse (diameter 2,9 cm) - må have været anvendt som lukketøj på en kappe, ses på de samtidige miniature-afbildninger. Ifølge disse hørte der til de karolingiske mænds og kvinders dragter en enkelt fibel, som blev båret forskelligt af de to køn. Mens kvinderne - der bar en ærme-løs kappe - plejede at lukke den under hagen eller midt på brystet¹², hæftede mændene deres kappe på den højre skulder¹³, således at den højre arm frit kunne bevæges i arbejde eller kamp.

Hvorledes korsfiblen kom til Ribe fra Karolingerriget, lader sig ikke længere afgøre med sikkerhed, men kan dog i nogen grad rekonstrueres. Til markedspladsens importvarer hører den sikkert ikke, fordi smykker ikke på det tidspunkt var en vilkårlig handelsvare, men derimod et karakteristisk dragttilbehør på regionalt afgrænsede dragttypen, som derfor ikke blev handlet vidt omkring. Da den lille fibel hverken består af ædelmetal, er særlig stor eller strålende udsmykket, stammer den nok heller ikke fra byttet fra vikingetogter. Det er mere sandsynligt, at den kom med til Ribe som kappe-lukke på en rejsende mand eller kvinde fra Karolingerriget.

Dens fundsted er et lille anonymt stolpehul på Ribelund-udgravningen, hvor der endvidere blev fundet syv stolpebyggede huse, tre grubehuse samt en brønd. Bebyggelsen kan ud fra hustyper, en dendrokronologisk datering af brønden til ca. 770-erne, samt fund af bl.a. keramik, perler og enkelte mønter dateres til tidsrummet ca. 750-850¹⁴. På den ene side har det lille stolpehul ingen dokumenteret sammenhæng med bebyggelsen, men på den anden side ligger de begge i et område, som blev afskåret fra byområdet, da man anlagde den første afgrænsning omkring byen i form af en bygrøft fra første halvdel af 9. århundrede. Herefter anvendtes området ikke længere til bebyggelse, og man må konkludere, at stolpehullet med korsfiblen hører til bebyggelsesfasen, og at den frankiske fibel senest omkring midten af 9. århundrede er endt i jorden ved Ribelund.

Smykket består af forgyldt bronze, et materiale som efter en nutidig opfattelse har et fattigt præg over sig, men som i karolingerriget blev anset for værdifuldt. Som regel bestod den overvejende del af

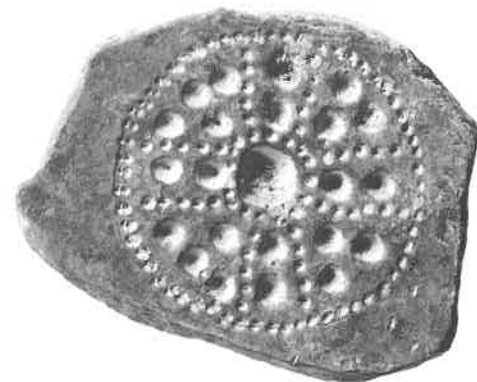

Fig. 6. Ribe, markedspladsen. Matrice af en bly-tinlegering til fremstilling af blikskivefibler med korsmotiv fra 9. århundrede. Posthusudgravningen 1990-91, ASR 9x374, fase F/G. Cirkelns diameter er 28 mm. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

Ribe, Markplatz: Matrice aus einer Bleilegierung zur Herstellung von Bleichscheiben-fibeln mit Kreuzmotiv aus dem 9. Jahrhundert. Posthausausgrabung 1990-91, ASR 9x374, fase F/G. Diameter des Zirkels ist 28 mm.

kvindesmykker, våbenbeslag og seletøjsbeslag hos den datidige frankiske adel ikke af guld eller sølv, men derimod kun af forgyldt bronze. Derfor kan også denne korsfibel have tilhørt en velhavende person. Om det var en frankisk kvinde, der var blevet gift til Ribe, eller en frankisk købmand som besøgte den vigtige handelsplads Ribe - måske oven i købet én i følget til Hamburg-Bremens ærkebiskop Ansgar, som missionerede her omkring 854-857 - lader sig naturligvis ikke afgøre. Under alle omstændigheder må korsfiblen ikke blot være båret som et smykke, men som et synligt bevis på ejermandens kristne tro.

Således er den frankiske korsfibel det første og ældste arkæologiske belæg for, at der i det 9. århundrede færdedes kristne mennesker i Ribe, således som Hamborg-ærkebiskop Rimbert i sin "Vita Ansgarii" fra ca. 870 har beskrevet¹⁵. Han beretter heri, at den danske kong Horik gav hans forgænger i embedet - Ansgar - en grund i Ribe, hvorpå der måtte bygges en kirke, samt at en kristen præst måtte tage varigt ophold. Fund af en række øst-vest orienterede grave, som dog ikke kan dateres nærmere end antagelig 9.-10. århundrede på grund af manglende gravgaver, viser, at missionen har været succesfuld,

samt at der i det mindste må have været en kristen menighed i Ribe på dette tidspunkt¹⁶.

Afslutningsvis tyder fundet af en matrice af en bly-tinlegering fra markedspladsens affaldslag ligeledes på tilstedeværelsen af kristne (fig. 6)¹⁷. Ved hjælp af matricen har en lokal metalhåndværker kunnet fremstille en presblikplade til skivefibler, som har været udsmykket med et ligearmet kors og fladedækkende bukler, samt forsynet med en blykerne. Produktionen af sådanne skivefibler, som grundet deres fremstillingsmåde samt ornamentik kan dateres til 9. århundrede¹⁸, har kun været lønsom ved en vis efterspørgsel. Altså må der i Ribe have været en gruppe mennesker, der, istedet for de typiske vikingetidige smykker med dyreornamentik, ville bære smykker med et kors for derved at vise, at man allerede var kristne.

Noter

1. Udgravningen har jour. nr. ASR 926 og smykket fundnummer x149. Jensen 1990, fig. 1 og 3,2.
2. Wamser 1992, s. 331, fig. 21,1.
3. Schulze-Dörrlamm 1997, s. 341ff, fig. 1, farvetavle III,1.
4. Schulze-Dörrlamm 1997, s. 342ff, fig. 2 og 3.
5. Jensen 1990, s. 69, fig. 1.
6. I modsætning til blikkeglernerne fra karolingertiden var de hule guldblikkeglerner fra de ældre italienske langobardiske guldskeivefibler fra 7. århundrede altid udsmykket med en påloddet ring af filigrantråd (Werner 1950, s. 38f, tavle 41, C25-27; 43; C32).
Fiblen fra Charnay (fundliste 1, B7), må derimod - ligesom matricen til fremstilling af at korsprydede blikfibler (Baudot 1857-60, s. 194, tavle 18,4) - stamme fra en karolingisk fase af gravpladsen.
7. Frick 1992/93, s. 272, 374.
8. Frick 1992/93, s. 328f. Périn & Feffer 1995, s. 417. Wamers 1994, s. 91 og s. 144, fig. 86.
9. Heinemeyer & Zoller 1985, s. 531.
10. Sådanne liljer af hult guldblik finder man også på den såkaldte talisman tilhørende Karl den Store (Hubert, Porcher & Volbach 1969, fig. 237); på knivskedebeslagene i mandsgrav 23/48 fra Staré Mesto (Hruby 1955, s. 412f, tavle 54); og på enkelte randlister på guldaltre, der blev fremstillet af mester Wolwinus efter opgave af

Milano-ærkebiskoppen Angilbertus II (824-859) (Capponi 1996, s. 144 og 152f, s. 202 og 205f, fig. 56 og 68).

11. Haseloff 1990, s. 78, fig. 51,c.
12. Clauss 1987, s. 491ff, fig. 1-3.
13. F.eks. bærer Kong David en korsfibler på en miniaturetegning i en Psalter-bog fra Milano, som kan dateres til sidste fjerdedel af 9. århundrede (Schulze-Dörrlamm 1997, s. 349, farvetavle III,2).
14. C. Feveile, Den antikvariske Samling i Ribe, takkes for oplysninger.
15. Vita Anskarii auctore Rimberto. Kapitel 32. Skovgaard-Petersen 1981, s. 39, (med dansk oversættelse). Trillmich 1961.
16. Feveile 1996, s. 51ff.
17. Feveile & Jensen 1991, s. 69, fig. 12. Jensen 1991, s. 34.
18. Vedrørende dateringen af blikskivefibler med blykerne, se Wamers 1994, s. 119, fig. 73 og s. 208-212. At blik med fladedækkende bukkelornamentik blev fremstillet til udsmykning af genstande af uædelt metal i 9. århundrede, ses også på rideudstyret i de stormähriske krigergrave 266/49 og 313/49 fra Staré Mesto (Hruby 1955, s. 452ff, s. 460f, fig. 34,24 og 35,9, samt tavle 62-63).

Litteratur

- Baudot, H.: Mémoire sur les sépultures des barbares de l'époque mérovingienne découvertes en Bourgogne et particulièrement à Charnay *Mémoires de la Commission des Antiquités du Département de la Côte-d'Or* 5, 1857-60, s. 127-320.
- Capelle, T.: *Die Metallfunde von Haithabu*. Neumünster 1968.
- Capelle, T.: *Die frühgeschichtlichen Metallfunde von Domburg auf Walcheren 1-2*. Nederlandse Oudheden 5. Amersfoort 1976.
- Capponi, C. (ed.): *L'Altare d'Oro di Sant'Ambrogio*. Milano (1996).
- Clauss, G.: *Die Tragsitte von Bügelfibeln. Eine Untersuchung zur Frauentracht im frühen Mittelalter*. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 34/2, 1987.
- Feveile, C. & S. Jensen: Metalstøberens i Vikingetidens Ribe. *Mark og Montre* 1991, s. 65-70.
- Feveile, C.: Fra Danere til Danmark, fra 400 til 1000

e. Kr. I: *Frisere, Saksere og Danere*. Udstillingskatalog, Ribe 1996.

- Frick, H.-J.: Karolingisch-ottonische Scheibenfibeln des nördlichen Formkreises. *Offa* 49/50, 1992/93.
- Haseloff, G.: *Email im frühen Mittelalter*. Marburg 1990.
- Heinemeyer E. & D. Zoller: Die Goldscheibenfibeln von Oldenburg-Wechloy. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 15, 1985.
- Hruby, V.: *Staré Meěsto. Velkomoravské pohrebiste "Na valách"*. Prag 1955.
- Hubert, J., Porcher, J. & Volbach, W. F.: *Die Kunst der Karolinger*. München 1969.
- Jankuhn, H.: *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*. 5. udg. Neumünster 1972.
- Jensen, S.: Ribes befæstning i vikingetiden. *Mark og Montre* 1990, s. 69-73.
- Jensen, S.: *Ribes Vikinger*. Ribe 1991.
- Niessen, C. A.: *Beschreibung römischer Altertümer*. 3. udg. Köln 1911.
- Périn P. & Feffer, L.-C.: *La Neustrie. Les pays du nord de la Loire de Dagobert à Charles le Chauve (VIIe-IXe siècles)*. Udstillingskatalog. Rouen 1985.
- Schulze-Dörrlamm, M.: Unbekannte Kreuzfibeln der Karolingerzeit aus Edelmetall. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 27, 1997.
- Skovgaard-Petersen, I.: The Written Sources. I: Bencard, M. (ed.): *Ribe Excavations 1970-76*, bind 1, Esbjerg 1981.
- Trillmich, W. (ed.): *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburger Kirche und des Reiches*. Darmstadt 1961.
- Wamers, E.: *Die frühmittelalterlichen Lesefunde aus der Löhrrstraße (Baustelle Hilton II) in Mainz*. Mainzer Archäologische Schriften 1. Mainz 1994.
- Wamser, L.: Zur archäologischen Bedeutung der Karlsruher Befunde. I: *1250 Jahre Bistum Würzburg. Archäologisch-historische Zeugnisse der Frühzeit*. Udstillingskatalog. Würzburg 1992.
- Werner, J.: *Die langobardischen Fibeln aus Italien*. Berlin 1950.

Zusammenfassung

In einer Grube der Wikingersiedlung Ribelund,

welche von ca. 750 bis 850 n. Chr. südöstlich des alten Marktes von Ribe bestanden hat, wurde eine kreuzförmige, fränkische Mantelfibeln des 9. Jahrhunderts gefunden, die aus vergoldeter Bronze besteht und mit Granulation, Perldraht sowie Blechkegeln mit Glaseinlagen verziert ist. Sie dürfte von einer wohlhabenden Person (Mann oder Frau) aus dem Karolingerreich nach Ribe mitgebracht und als Zeichen ihres christlichen Glaubens getragen worden sein.

Von der Forschung wurden bisher archäologische Funde des 9. Jahrhunderts mit christlicher Symbolik noch nicht als frühe Zeugnisse des Christentums in Dänemark anerkannt, weil sie eventuell auch von heidnischen Wikingern als blosse Schmuckstücke oder unheilabwehrende Amulette getragen worden sein könnten. Mit der karolingischen Kreuzfibeln aus Ribelund und einer Matrice zur Herstellung kreuzverzierter Scheibenfibeln des 9. Jahrhunderts vom Alten Markt sowie den beigabenlosen, West-Ost gerichteten Körpergräbern des 9.-10. Jahrhunderts aus Ribe liegen nun aber mehrere archäologische Indizien für die Anwesenheit von Christen auf diesem bedeutenden jütländischen Handelsplatz des 9. Jahrhunderts vor.

Fundliste (til figur 4)

- A) Korsfibler med ovale eller afrundede arme. *Kreuzfibeln mit ovalen oder abgerundeten Armen*.
- 1) Ribe, Jylland (DK). Korsfibler af forgyldt bronze med glasindlægninger. Diam. 2,9 cm. (fig. 2). Lit: Jensen 1990, s. 69, fig. 1. *Kreuzfibeln aus vergoldeter Bronze mit Glaseinlagen*.
 - 2) Karlburg ("villa Karloburg"), Main Spessert-Kreis (D). Korsfibler af bronze med grubeemalje. Diam. 2,2 cm. (fig. 3,1). Lit: Wamser 1992, s. 331, fig. 21,1. *Kreuzfibeln aus Bronze mit Emaille*.
 - 3) Nordfrankrig, fundsted ukendt (F). Korsfibler af forgyldt sølv med perler, emalje- og glasindlægninger. Diam. 4,4 cm. (fig. 3,2). Lit: Schulze-Dörrlamm 1997, s. 341f, fig. 1, Tavle III,1.

Kreuzfibel aus vergoldeter Silber mit Perlen, Emaille- und Glaseinlagen.

B) Korsfibler med glatte blikbukler, hvori der sidder en lille glasperle eller -dråbe.

Kreuzfibeln mit glatten Blechkegeln mit einem kleinem Glastropfen oder einer glasperle.

1) Ribe, Jylland (DK). Korsfibel af forgyldt bronze med glasindlægninger. Diam. 2,9 cm. (fig. 2). Lit: Jensen 1990, s. 69, fig. 1.

Kreuzfibel aus vergoldeter Bronze mit Glaseinlagen.

2) Hedeby, Kr. Schleswig-Flensburg (D). Jordfæstegrav 326: Ti-bladet rosetfibel med midterplade af forgyldt bronze. Diam. 4,1 cm. (fig. 5,1). Lit: Jankuhn 1972, s. 260, fig. 62,c. - Capelle 1968, s. 105, Tavle 29,6. - Frick 1992/93, s. 374, Nr. 3.

Zehnblatt-rosetten-fibel mit Mittelplatte aus vergoldeter Bronze.

3) Køln (D). Ti-armet rosetfibel af forgyldt (?) bronze. Diam. 2,5 cm. Lit: Niessen 1911, s. 174, Nr. 3460, Tavle CXIV, 3460.

Zehn-armige Rosettenfibel aus vergoldeter Bronze.

4) Oldenburg-Wechloy (D). Forgyldt skivefibel med emalje- og glasindlægninger. Diam. 5,4 cm. (fig. 5,2). Lit: Heinemeyer & Zoller 1985, s. 531ff, Tavle 57-58, Farvetavle I. - Haseloff 1990, s. 85, fig. 58. - Frick 1992/93, s. 332, fig. 406, Nr. 16. - Wamers 1994, s. 88, fig. 56.

Vergoldete Scheibenfibel mit Emaille- und Glaseinlagen.

5) Domburg ved Walcheren, Prov. Zeeland (NL). Seks-armet rosetfibel af bronze. Diam. 2,6 cm. Lit: Capelle 1976, s. 15, Nr. 84.

Sechs-armige Rosettenfibel aus Bronze.

6) Westenschouwen, Prov. Zeeland (NL). Elleve-armet rosetfibel med midterplade af bronze. Diam. 2,5 cm. Lit: Frick 1992/93, s. 272, fig. 376, Nr. 20.

Elf-armige Rosettenfibel mit Mittelplatte aus Bronze.

7) Charnay, Dép. Côte-d'Or (F). Et par rhombeformede korsfibler af guld. Diam. 3,5 cm. En gylde filigran-skivefibel. Diam. 5,5 cm. Lit: Baudot 1857-60, s. 169, fig. 171, Tavle 12,10-11; 13,4.

Ein Paar rhombenförmige Kreuzfibeln aus Gold. Eine goldene Filigran-Scheibenfibel.

8) Féchain, Dép. Nord (F). Skattefund: To otte-armede rosetfibler af forgyldt sølv. Diam. 3,8 cm. Lit: Périn & Feffer 1985, s. 416, Nr. 149. - Wamers 1994, s. 144f, fig. 86.

Schatzfund. Zwei acht-armige Rosettenfibeln aus vergoldetem Silber.

Mechthild Schulze-Dörrlamm
Oberkonservatorin
Römisch-Germanisches Zentralmuseum
Mainz, Tyskland

Oversat fra tysk af
Claus Feveile, arkæolog
Den antikvariske Samling i Ribe

Kloakarkæologi i Grønnegade og Korsbrødregade

Af Hans Skov

Arkæologiske undersøgelser i Grønnegade og Korsbrødregade i 1993 i forbindelse med udskiftning af kloakker har understreget, at disse gader er en del ældre end det tidspunkt, hvor de omtales første gang i de skriftlige kilder, hhv. Grønnegade i 1291 og Korsbrødregade i 1395. Området under Grønnegade har været en del af Ribe Å, men blev fyldt op i 11- og 1200-tallet. Den centrale del af Grønnegade er taget i brug kort efter 1177. Korsbrødregade strækker sig for de nordøstligste dele ud over det gamle åleje, mens de sydvestligste dele af det undersøgte gadeforløb ligger på det tørre land. De ældste lag og bebyggelse spor stammer fra 1100-tallet. En olielampe af frisisk/nederlandsk type fra 1100-årene var et kærkomment fund, idet den er unik i dansk sammenhæng.

I forbindelse med den kommunale udskiftning af belægnings m.m. i Grønnegade og Korsbrødregade i 1993 blev der foretaget arkæologiske undersøgelser. Det er resultaterne af disse undersøgelser, der her skal fremlægges¹. I Grønnegade foregik undersøgelserne i forbindelse med udskiftningen af kloakledningen mellem Skomagerslippe og Korsbrødregade. Den sydligste del af Grønnegade fra Skomagerslippe til Overdammen blev ikke opgravet i denne omgang, eftersom kloakken allerede var blevet udskiftet i 1985². De arkæologiske undersøgelser i Korsbrødregade fulgte ligeledes udskiftningen af kloakken, og her var det strækningen mel-

lem Grønnegade og Præstegade, der var tale om. På fig. 1 er de undersøgte gadeforløb angivet med sort.

Historisk baggrund

De skriftlige kilder omtaler Grønnegade for første gang i 1291 under navnet Grønergathæ. Det betyder formentlig gaden, hvor folk fra Groningen bor. Først efter middelalderens ophør begynder man at stave det med to n'er. Der kendes flere eksempler på, at gaderne i Ribe blev opkaldt efter nogle af de folk, der bosatte sig der. Præstegade hed f.eks. oprindelig Normannegade - gaden, hvor der bor folk fra Normandiet³.

De skriftlige kilder fortæller, at der i 1300-årene var badstue og vejerbod i Grønnegade, og fra 1448-1708 befandt byens rådhus sig også her⁴. I gadens nordende var der en port kaldet Pillesport. Den er hyppigt omtalt i 1500-årene og markerede bebyggelsesgrænsen ud mod Riberhus mod nordvest⁵. Grønnegade har haft mindst otte stenhuse (grundmurede huse) i middelalderen. Stenhuse var de mest prestigebetonede huse, og mængden af dem viser, at Grønnegade var en gade, der tiltrak velhavende købmænd, håndværkere og borgere. Faktisk var gaden i middelalderen en af Ribes mest udprægede verdslige gader. Kun ganske få gejstlige har boet eller ejet huse her⁶. Af fortidens stenhuse i Grønnegade er ikke ét bevaret. Sætningsskader, som følge af de dårlige funderingsforhold, har ødelagt dem. Bindingsværkshusene har derimod klaret sig bedre i kraft af deres fleksibilitet. Et eksempel herpå er gavlhuset Grønnegade 12, der er opført engang i perioden 1533-1543⁷.

Fig. 1. Kort over Ribe. De undersøgte dele af Grønnegade og Korsbrødregade er vist med sort. Tegning: Børge H. Nielsen.

Map of Ribe. The examined parts of Grønnegade and Korsbrødregade are shown in black.

By, marsk og geest 10, 1998, s. 29-40

Gennem de skriftlige kilder får vi også at vide, at der gik færdingstier mellem Grønnegade og Præstegade, samt videre øst på mod åen og Skibbroen⁸. Mens færdingstierne til Præstegade nu er forsvundet, så er Bredeslippe, Skomagerslippe, Melleslippe og Smalleslippe formentlig identiske med de i middelalderen nævnte færdingsstier, der førte fra Grønnegade til åhavnen. I 1351 tinglyses der adgang til åen ad en sti fra et hus bagest på en grund i Grønnegades sydlige del⁹. Endnu på denne tid må åen have nået op til grundstykkerne på Grønnegades østside. Ja, så sent som i 1450'erne bygges der bolværker ved åen i Grønnegades nordende¹⁰. Endnu i dag er det ved Grønnegades nordende, at afstanden til Ribe Å er mindst.

Korsbrødregade er et sent anvendt navn, der er afledt af det nedlagte Korsbrødrekloster, der lå, hvor den nuværende bispegård ligger. Man kender ikke gadens middelalderlige navn, men indirekte kan det udledes af de skriftlige kilder, at gaden fandtes senest i 1395¹¹. En enkelt kilde fra 1509 nævner, at der var en del præsteboliger i Præstegade og formentlig også i Korsbrødregade¹². Ud over korsbrødreklosterets munke, er det stort set det eneste, man ved om, hvem der boede i Korsbrødregade i middelalderen. Man aner dog konturerne af et betydeligt gejstligt islat i gaden. Efter reformationen forsvandt en del af bebyggelsen omkring Korsbrødregade, og gaden kom over en længere strækning til at markere Ribes vestgrænse¹³. Først mellem 1850-1880 blev den nordlige del af gaden bebygget igen.

Arkæologisk baggrund

De første arkæologiske iagttagelser i Grønnegade og Korsbrødregade blev gjort så tidligt som 1886 af stiftsfysikus J. J. Kiær i forbindelse med nedlægningen af vandledninger i byens gader¹⁴. Kiærs iagttagelser er her gengivet med hans egne ord: "I denne (Grønnegade fra Overdammen) er der hen til Smalleslippe ublandet Gjødning, Affald og Mosejord i allerede 2 Fods Dybde, Bunker af Ben og Muslingeskaller, Gedehorn, Rester af Huder og rigeligt, stinkende Grundvand. Et Sted i 4 Fods Dybde opgraves regelmæssigt afskaarne Lyngtørve og Halmdynger. Her er hele Vejen regelmæssig Pælesætning og horisontalt liggende forraadnede Brædestykker. Fra Smalle- til Skomagerslippe er først i 4 Fods dybde den samme Blanding af dyriske Affald. Fra Sko-

mager- til Bredeslippe er kun Sand, lidt Opfyldning og intet Grundvand, men i Resten af Gaden kommer atter i Bunden af Udgravningen et stedse tiltagende Lag af Mosejord, Gjødning og Affald i rigeligt Grundvand, og med den regelmæssige Pælesætning." Særligt interessant er omtalen af regelmæssig pælesætning og horisontalt liggende brædder. Der er efter alt at dømme tale om resterne af den middelalderlige plankevej, der udgjorde gadens første belægning. Kiærs mosejord er det, vi kalder kulturlag med et stort indhold af organisk materiale.

Om Korsbrødregade beretter Kiær følgende: "Begyndende mod Vest faa vi saa først Graabrødregade med dens Forlængelse Korsbrødregade. Nærmest Sønderportsgade er i Graabrødregade i 3 Fods Dybde Gjødning og Mosejord, men derfra er gennem hele denne Gade og Korsbrødregade, indtil Præstegades udmunding i den, kun tørt Sand og Opfyldning af Murgrus etc., enkelte Steder dog Bunker af Muslingeskaller, Ben og Affald, sandsynligvis gamle Møddinger. Men herfra og gennem Gadens øvrige Del er der blot i 1 Fods Dybde Mosejord og Gjødning med forraadnede Træstumper og organiske og dyriske Rester i betydelig Mængde (Muslingeskaller i store Hobe, Horn og Pandeskaller af Geder og Hornkvæge Ben) og her rigeligt med grundvand, som ellers ikke fandtes i Gaden. Stenbro træffes flere steder i 2 Fods Dybde, ligesom ogsaa i dens nordlige Ende Striber og Klæglag i Mosejorden". Ifølge Kiærs iagttagelse var Korsbrødregade ikke forsynet med pælesætning og plankevej, men med en stenbrolagt vej. Område med murgrus kunne være nedbrydningsrester fra både Gråbrødreklosteret og Korsbrødreklosteret.

Den næste arkæologiske undersøgelse, der fandt sted i området, var udgravningen af grundstykket mellem Grønnegade 13 og 17. Udgravningen, der fandt sted i 1950'erne, regnes for Danmarks første rigtige middelalderarkæologiske byudgravning. Udgravningen viste, at der både havde stået træstenhuse på grunden, og at kulturlagenes samlede tykkelse var 4,5 m. Organisk materiale var særdeles velbevaret.

En mindre udgravning i Skomagerslippe i 1970'erne påviste tykke opfyldslag, men det lykkedes ikke at fastslå kulturlagenes samlede tykkelse. Konstruktioner blev tilsyneladende heller ikke påtruffet¹⁶.

I 1980'erne var der dels en mindre og dels en større udgravning i Grønnegades sydlige del¹⁷. Sid-

nævnte undersøgelse, der fandt sted i 1985, var en udgravning af samme type som de, der ligger til grund for denne artikel. Der blev i lighed med Kiærs iagttagelse fundet rester af en plankebelagt vej og pælesætning. Den første vej er af udgraveren keramikdateret til at være i brug fra første halvdel af 1200-årene. Der blev ikke påvist husrester i gadeforløbet. Trods ihærdige forsøg lykkedes det ikke at nå steril undergrund nogen steder. Et par steder nåede man ned til sort "åsand" i kote 1,50 m. o. DNN (Dansk Normal Nul). Herover var der afsat kulturlag på 4,65 m's tykkelse¹⁸.

I 1990 blev der udgravet et mindre felt i det nærliggende Smalleslippe (matr. 438b). Udgravningen viste, at man i de sidste årtier af 1100-årene opførte huse på metertykke kulturlag. Under kulturlagenes påvistes vandaflejret åsand, hvilket viser, at Ribe Å engang havde sit løb her¹⁹.

På Korsbrødregades vestside blev der i 1987 foretaget udgravninger på Korsbrødreklosterets gamle grund ved den nuværende bispebolig²⁰. Senest er der i 1997-98 foretaget omfattende udgravninger på Slotsgade 3-7²¹. Der er påvist bebyggelse fra 1100-årene og frem.

De arkæologiske undersøgelser i Grønnegade i 1993

I Grønnegade blev kloakgrøftens østprofil opmålt, og iagttagelserne bekræftede i store træk stiftsfysikus J. J. Kiærs iagttagelser fra 1886. En del pælesætning blev påtruffet, men kun ganske få fragmenter af den ældste vejs horisontale plankebelægning blev påvist. Det næsten totale fravær af spor fra plankevejen, som både Kiær og 1985-udgravningen påviste, kan måske forklares ved, at der kun blev bortgravet 60-80 cm af vejkassefylden i gaden, og at der derefter kun blev gravet en 1 m bred kloakgrøft midt i gaden (fig. 2). Kun i kloakgrøften og stikgrøfterne kom vi så dybt ned, at plankevejens niveau blev nået. Desværre var der næsten udelukkende tale om genopgravning af den gamle kloakgrøft, og derfor kom vi ikke ind til de uforstyrrede dele af plankevejen. Nær Korsbrødregade mod nord var der 3 m fra gadeniveau til kloakgrøftens bund, mens der ud for Skomagerslippe mod syd var 2 meter ned til bunden af kloakgrøften.

Da kloakgrøften i Grønnegade ingen steder nåede igennem de massive kulturjordsdeponeringer, blev

der gravet to profilhuller helt ned til åsandsaflejringerne for at få fastslået alderen og tykkelsen af kulturlagene.

Profilhul 1, der blev gravet ud for Grønnegade 32, målte blot 2x5 m i fladen, men gik til gengæld 6,4 meter ned under gadeniveau. Denne form for skaktarkæologi kunne kun lade sig gøre ved hjælp af gravekasser (fig. 3), og selv efter denne form for sikkerhedsforanstaltning, var det en klaustrofobisk oplevelse at stå i halvmørket på bunden af skakten og foretage de arkæologiske registreringer.

Fig. 4 er en skematisk gengivelse af lagfølgen i profilhul 1. Lagenes tykkelse er korrekt gengivet, mens de vandrette linier er gengivet for regelmæssige²². Som det fremgår af fig. 4 udgør lag A-1 og A-26 recente sandlag, der har understøttet vejbelægningen. De mange forholdsvis tynde lag fra lag A-27 til lag A-37 er formentlig levn fra ikke mindre end 11 middelalderlige vejfaser²³. Det nederste vejlag A-

Fig. 2. Kloakgrøften i Grønnegade set fra nord. Den nye grøft er blot 1 m bred og følger slavisk den gamle kloakgrøft. Foto: Hans Skov.

The sewer in Grønnegade seen from the north. The new sewer is only 1 meter wide and follows the old sewer.

Fig. 3. Profilhul 1 ud for Grønnegade 32 med isat gravekasse. Stadiet viser, at der er 4 m fra manden og ned til spanden i bunden af profilhullet. Yderligere godt 2 m skal lægges til, før man når gadeniveau. Foto: Hans Skov.

Profile-hole outside Grønnegade 32 with excavation box. The levelling staff shows that there are 4 meters from the man to the bucket on the bottom of the profile hole. Another meter must be added before the street level is reached.

37 har en topkote på 2,44 m over DNN og en bundkote på 2,32 m over DNN. Lag A-38, der ligger under vejlæg A-37, er et påført 1,7 m tykt klægslag. Lagene A-39 og A-40 er teglholdige udsmidslag fra ca. 1200. Lagene A-41 og A-42 er begge teglfrie udsmidslag fra 1100-årene. De underliggende lag A-43, A-44 og A-45 er vandaflejrede. Lag A-44 er et fint brunt gytjelag afsat i stillestående vand. I lagets top blev et stykke bemalet Pingsdorf keramik fundet. Det enlige stykke keramik giver et fingerpeg om, at lag A-44 er afsat indtil engang i 1100-årene. Det nederste lag A-45 bestod af lyst gråligt vandsorteret sand med store mængder af rødde fra tagrør. Det stærkt vandførende lag var så fyldt med sumpgasser, at vandet "kogte" af luftbobler.

Ud fra profilhul 1 kan følgende udviklingsforløb udredes. På et tidspunkt før 1100-årene afsnøres en del af Ribe Å, og i det stillestående vand afsættes et tykt gytjelag. Bevoksningen er domineret af en tætskov af tagrør. Engang kort før 1200 rykker Ribe så tæt på, at udsmidslag når området. Omkring år 1200 er koten i området stadig så lav som kote 0,26 m over DNN, men herefter forhøjes området til kote

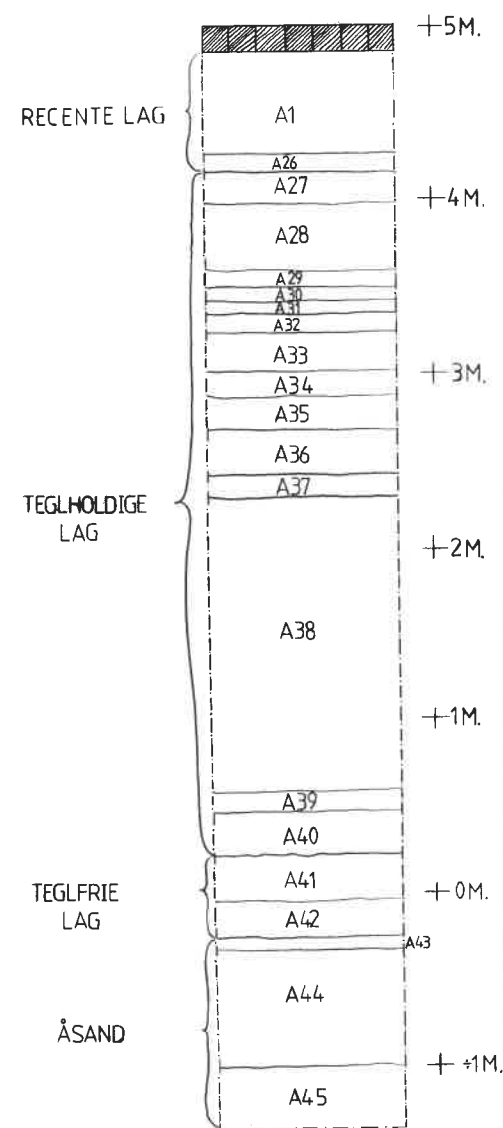

Fig. 4. Skematisk gengivelse af lagfølgen i østprofilen i profilhul 1 i Grønnegade. Tegning: Hans Skov.

Schematic representation of the order of the strata in the eastern profile in profile-hole 1 in Grønnegade.

2,32 m over DNN. Et massivt 1,7 m tykt klægslag er stærkt medvirkende til den markante terrænstigning. Over klægslaget følger ikke færre end 11 vejfaser, der ud fra fundene at dømme skal dateres til 12-1300-årene.

I området er der fundet talrige piloteringspæle, der har været en del af byggemodningen (fig. 5). Pælene har bl.a. båret en plankebygget vejfase i Grønnegade. En dendrokronologisk datering af en pæl fra profilhul 1 viser, at den blev fældet i vinteren 1221/22. Da den nedbankede pæls top nåede op i lag A-34, må de underliggende lag være ældre. Det første teglførende lag A-40 og lagene til og med lag A-34 må være afsat mellem ca. 1200-1222. I denne periode når Grønnegade ud i området.

Det 1,7 m tykke klægslag vidner indirekte om et stort anlægsarbejde i første fjerdedel af 1200-årene. En regulering af åløbet eller voldgraven omkring Riberhus er anlægsarbejder, der kan have frembragt store mængder klæg. Marskklæg forekommer naturligt ved Riberhus og på Hovedengen. Koten for det ældste færdselslag A-37 er 2,32 - 2,44 m over DNN. Det kan forekomme lavt, men i Smalleslippe er det ældste færdselslag truffet på en tilsvarende lav kote²⁴. De 11 vejfaser hæver i løbet af 12-1300-årene terrænet med i alt 1,88 m, så gadens topkote når op i kote 4,20 m over DNN. Efter 1300-årene og frem hæves niveauet med yderligere 86 cm til den nuværende topkote på 5,06 m over DNN. Det vil sige, at man i dag ud for Grønnegade 32 går på påførte lag med en samlet tykkelse på 5,29 m.

Profilhul 2, der blev gravet ud for Grønnegade 20, havde samme flademål som profilhul 1 og gik 6,36 m ned under gadeniveau. Fig. 6 viser sydprofilen i profilhul 2. Det øverste tykke sandlag A-54 er moderne. Brolægningen A-55 er en middelalderlig brolægning, der hviler på lag A-56 fra 1200-årene. Overgangen fra teglholdige til teglfrie lag findes mellem lag A-56 og A-57 i kote 3,70 m over DNN. Dette niveau må dateres til tiden omkring 1200. De teglfrie opfyldslag når helt ned til toppen af det vandaflejrede lag A-68 i kote 0,83 - 0,95 m over DNN. De teglfrie lag har en samlet tykkelse på op til 2,83 m mod blot 0,48 i profilhul 1. Keramiksammensætningen i de teglfrie lag viser, at de blev aflejret i løbet af 1100-årene og formentlig primært i dette århundredes anden halvdel. Lag A-68 til A-72 bestod af vandafsat åsand. Disse lag blev fulgt indtil kote 0,40

m under DNN, hvor indsvivende grundvand standse-undersøgelserne.

Talrige piloteringspæle optrådte ligeledes i og omkring profilhul 2. En af pælene er dendrokronologisk dateret til at være fældet i 1177, hvilket formentlig angiver tidspunktet for byggemodningen af Grønnegades sydlige del. I Smalleslippe kun 30 m fra profilhul 2 er de ældste husrester netop dendrokronologisk dateret til ca. 1180, hvilket støtter dateringen af Grønnegades opståen til kort efter 1177²⁵.

Ud fra profilhul 2 kan følgende udviklingsforløb udredes: Endnu et stykke ind i 1100-årene har Ribe Å sit løb ud for Grønnegade 20. I løbet af 1100-årene afsættes udsmidslag med en samlet tykkelse på 2,83 m, så områdets topkote omkring 1200 er på 3,70 m over DNN. Inden dette niveau nås, er området kort efter 1177 blevet byggemodnet og taget i brug. Endnu i løbet af 1200-årene hæves terrænet til kote 4,70 m over DNN. Fra ca. 1300 og frem hæves niveauet med 1,27 m til nutidens topkote på 5,97 m over DNN. Når man i dag færdes ud for Grønnegade 20 går man på kulturlag med en samlet tykkelse på 5,12 m.

Ved hjælp af de arkæologiske udsagn har det været muligt at sandsynliggøre, at Grønnegades sydlige del er anlagt i de sidste årtier af 1100-årene.

Fig. 5. Den 4,15 m lange piloteringspæl (x42) af egetræ var kanthugget og tilspidset. Tværmålet var 17x40 cm. Pælen blev i 1222 eller lidt senere anvendt i forbindelse med udbygningen af Grønnegades nordlige del. Pælen løftes her op på en lastbil for at blive kørt til konserveringscenteret i Gram. Foto: Hans Skov.

The 4,15 meter long pilework pole (x42) of oak wood had been squared and pointed. The diameter was 17 x 40 cm. The pole was used in 1222 in connection with the enlargement of the northern part of Grønnegade. The pole is here lifted on to a lorry to be taken to the conservation centre at Gram.

Omfattende opfyldningsarbejder med bl.a. byens affald, har skubbet åen mod nordøst og hævet det lave terræn så meget, at det var muligt at bebygge det. Opfyldningsarbejderne har strakt sig over lang tid og først omkring 1222 er terrænet i Grønnegades nordlige del hævet så meget, at gaden og bebyggelsen udstrækkes hertil. Fig. 7 giver et godt indtryk af,

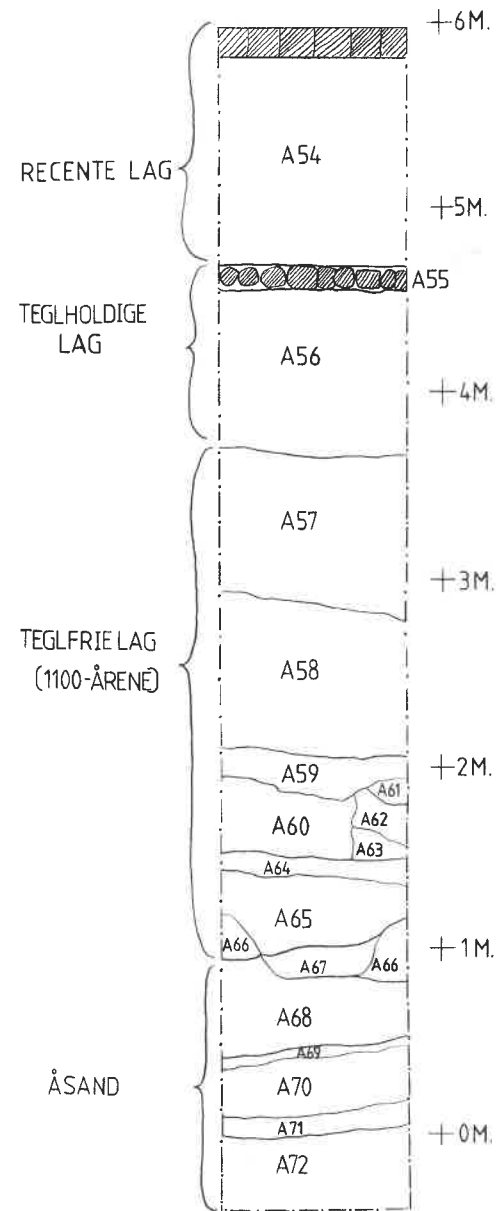

Fig. 6. Sydprofilen i profilhul 2 ud for Grønnegade 20. Tegning: Hans Skov.

The southern profile-hole 2 outside Grønnegade 20.

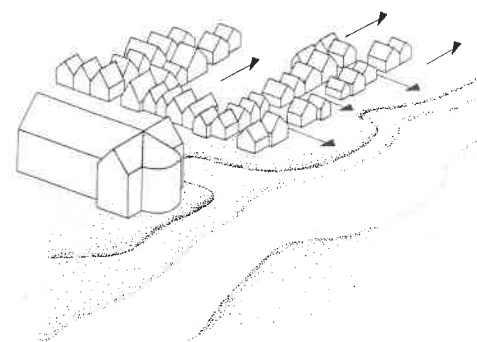

Fig. 7. Forsøg på at antyde omfanget af opfyldningen i den vestre del af Ribe Å's bassin, som det kan være foregået i årtierne omkring 1200. Groft udregnet er der anvendt ca. 100.000 kubikmeter fyld inden for det samlede område på ca. 7 ha. På tegningen ses domkirken fra syd-øst. Grønnegade er gaden bag pilene ned mod åen. Tegning: Madsen 1991 s. 23 og Børge H. Nielsen.

An attempt to suggest the dimension of the filling up in the western part of the riverbed of Ribe Å, as it may have taken place in the decennia about 1200. Roughly 100.000 cubic meters of filling up material have been used inside the total area of 7 hectares. On the drawing the cathedral is seen from the south-east. Grønnegade is the street behind the arrows.

hvordan byens ekspansion i Grønnegade området kan have taget sig ud. Opfyldningsarbejderne blev foretaget for at muliggøre bebyggelse i de lave områder syd for åen. Af hensyn til stormflod og åens årlige fluktuationer var det nødvendigt at hæve terrænet markant i forhold til de oprindelige forhold. Da opfyldningsarbejderne var tilendebragt, var terrænet omkring Grønnegade hævet godt 5 m.

En tegning fra 1850'erne giver et godt indtryk af hvor tydelig skrænterne af de op til 5 m høje kulturjordsdeponeringer har været i byens randområde (fig. 8). Bakkeknolden, som Grønnegade ender ved, er kunstig skabt.

De arkæologiske undersøgelser i Korsbrødregade i 1993

Ud over kloakgrøften med tilhørende stikgrøft blev der kun gravet ét profilhul i Korsbrødregade. Årsagen var, at undergrundssandet steg jævnt fra Grønnegade mod Præstegade, og at grøften over en længere strækning nåede ned i undergrundssandet. I lighed med Grønnegade blev der indledningsvis bortgravet ca. 80 cm af vejaksen. Der var tale om moderne sandlag. Kloakgrøftens bund befandt sig

Fig. 8. På denne herlige tegning af Ribe, en sommerdag med torden i 1850-erne, ses byen fra stedet nær Stampemøllestrømmens udløb i Ribe Å. Centralt i billedet ses en skræning, hvor linned er lagt ud til blegning. Stedet, der hed Slotsblegdam, viser, hvor tydeligt man endnu i 1850-erne kunne se skrænten af de omfattende kulturjordsdeponeringer fra 11-1200-årene.

On this lovely drawing of Ribe, on a summer day in the 1850's with thunder, the city is seen from a place outside the mouth of the Stampemølle Å into Ribe Å. In the centre of the picture a slope is seen, where household linen has been laid out for bleaching. The place which is called the bleaching pond of the castle, shows how clearly the slope from the extensive filling up with soil from 11-1200 years could still be seen in the 1850's.

2-2,3 m under gadeniveau. Selve kloakgrøften var blot 1 m bred og fulgte stort set den gamle kloaksforløb.

Kiærs iagttagelser fra 1886 er i vid udstrækning i overensstemmelse med iagttagelserne fra 1993-undersøgelsen. Kiær nævnte problemer med grundvand og klæg i gadens nordlige ende, men hvad han ikke kunne vide var, at grundvandet var overfladevand, der blot ikke kunne trænge igennem det tykke klæglag. Kiærs iagttagelser af bunker af muslingeskaller blev også bekræftet. Gennem en stor del af den berørte del af Korsbrødregade fremkom store og små gruber fyldt med skaller fra især blåmuslinger. Hjertermuslinger og havsnegle var også tilstede i et mere beskedent omfang. Selv de mange knogler fra okse og ged kunne bekræftes, dog med en vigtig tilføjelse af får/lam.

Profilhullet blev gravet længst mod nord i gaden ud for Korsbrødregade 34 (fig. 9). På fig. 10 ses lagfølgen i nordprofilen. De øverste 82 cm udgøres af moderne sandlag. Lag A-1 er et middelalderligt lag, der ligger oven på brolægningen A-2, der kan være jævn gammel med brolægningen A-55 fra Grønnegade (jvf. fig. 6). A-2 brolægningen ligger i lighed med A-55 brolægningen på 1200-tals lag. Brolægning A-2's topkote er i kote 3,08 m over DNN, mens brolægning A-55's topkote befinder sig i kote 4,70 m over DNN. Det giver en niveauforskel på 1,62 m, hvilket svarer helt til nutidens niveauforskel på de to gadeforløb. Det er næppe et tilfælde, og det forekommer da også meget sandsynligt, at akkumulatio-onen af vejlag på de to indbyrdes forbundne gader har været ens siden ca. 1300.

Skiftet mellem teglholdige og teglfrie lag sker

Fig. 9. Profilhullet ud for Korsbrødregade 34 set fra syd. Der var 4,4 m fra gadeniveau til bunden af hullet. Til venstre i billedet ses museets registrator Hr. Aage Andersen i færd med at inspicere forholdene. Foto: Hans Skov.

The profile-hole outside Korsbrødregade 34 seen from the south. On the left side of the picture museum registrar Aage Andersen is inspecting the excavation.

mellem lag A-5 og de underliggende lag. Områdets topkote omkring 1200 har været mellem kote 1,87-2,30 m over DNN. Et stolpehul med stolpespor (A-8) vidner om, at området allerede ved denne lave kote kan have været bebygget. Stolpen kan naturligvis også have indgået i andet end et hus. De teglfrie kulturjordsdeponeringer når ned til og med lag A-14 i kote 0,90 m over DNN. De underliggende lag A-15 og A-16 er ikke afsat af åen, men består af naturlig undergrundssand og grus. På dette sted er man altså uden for selve ålejet, der må søges længere mod nord. I lighed med profilhullet ud for Grønnegade 32 omtrent 60 m borte, var der tykke lag af ler og klægler (lagene A-3, A-4 og A-5). Kulturlagenes

samlede tykkelse i nordprofilen målte 3,46 m, mens tykkelsen aftog jævnt mod syd.

Mens toppen af undergrundssandet i profilhullet var omkring kote 0,90 m over DNN, så steg undergrunden til kote 2,41 m over DNN blot 7-8 meter længere mod syd. Herefter ophører den "bratte" terrænstigning. De nævnte forhold peger på, at profilhullet er placeret på skråningen mellem åløbet og de højere liggende plateau, som Ribes vestby ligger på. Det stigende niveau for undergrundssandet i kloakgrøften medførte, at kulturlagene aftog i tykkelse. På en 10 m lang strækning ud for Korsbrødregade 30 nåede undergrundssandet endog helt op til de moderne sandlag. De sammenhængende kulturlag opløste sig, og i stedet sås et område præget af mange gruber og stolpehuller nedgravet i undergrunden.

Længere mod syd nær Præstegade dukkede de sammenhængende kulturlag atter op. Omtrent fra skellet mellem Korsbrødregade 11 og 13 og hen til Præstegade, var der sporadiske forekomster af intakte vækst/pløjelag. Disse lag var overlejret af hvidgult fygesand. Topkoten på vækstlaget svingede mellem kote 3,17 - 3,71 m over DNN. Fygesandet var overlejret af teglfrie kulturlag, d.v.s. at områdets topkote i 1100-årene lå mellem kote 3,32 og 4,01 m over DNN.

Langt de fleste uforstyrrede kulturlag, gruber og stolpehuller, der er bevaret i Korsbrødregade, indeholder ingen tegl. Lagene kan på baggrund af keramik sammensætningen primært dateres til 1100-årene. Det var ikke muligt at få system i stolpehullerne, men flere af dem var så store, at de må have indeholdt tagbærende stolper til huse. Meget tyder på, at området på plateauet havde en spredt bebyggelse i 1100-årene, ganske som det var tilfældet på området ved gråbrødreklosteret og korsbrødreklosteret²⁶.

Fundene

Kulturlagene i Korsbrødregade var tynde efter ripensiske forhold, bortset fra det nordligste Korsbrødregade, hvor terrænet faldt ned mod åen. De relativt høje overfladekoter har ikke af hensyn til stormfloder m.m. nødvendiggjort kulturjordsakkumuleringer, før området kunne bebygges.

Blandt fundene dominerer keramikken. I Grønnegade er der fundet keramik, der når tilbage til 1100-årene. I de teglfrie 1100-tals kulturlag dominerer hjemligt produceret A2 keramik. Den blødtbrændte A1 keramik ses, men er ikke almindelig. Nogle få skår af lokaltproducerede rødglaserede kander af B1 keramik ses i de teglfrie lag, der støder op til de teglholdige lag. Blandt det importerede 1100-tals keramik dominerer Pingsdorf D1 keramik og Paf-frath D2 keramik. Af andet importgods kan nævnes Andenne C2 keramik, rød Rouen C2 keramik, næsten-stentøj og en del af et miniaturebæger i uglaseret pibeler²⁷. I de teglholdige 12-1300-tals lag dominerer hjemlig gråbrændt A2 keramik stadig. A1 keramikken er helt borte. De rødglaserede kandeskår er nu meget almindelige. Blandt det importerede keramik dominerer "Aardenburg" B2 keramik. Både rød og grøn glaseret Rouen keramik og næsten-stentøj ses også. Blandt den efterreformatoriske keramik er jydepotteskår og glaserede

stjertpotter de almindeligste typer. Lidt ægte stentøj og nogle få fragmenter af grøn glaserede ovnkakler blev også fundet.

Keramikmængden i Korsbrødregade var større end i Grønnegade. Groft taget kan keramikken i Korsbrødregade inddeles i to grupper: en teglfri gruppe (1100-årene) og en teglholdig gruppe (første halvdel af 1200-årene). I de teglfrie lag udgør den blødtbrændte A1 keramik 41 % af A-gruppen (målt i antal skår), mens andelen af A1 keramik i de teglførende lag er faldet til 33 %. Den hjemlige keramik af A type udgør langt den største del af den fundne keramik. Hovedparten af A-keramikken har siddet i kuglepottelignende kar, men i en teglfri grube blev næsten alle skår fra en håndstor "øse" med et lille hult lerhåndtag fundet (fig. 11). "Øsen", der var lavet i blødtbrændt A1 keramik, var på indersiden sodsværtet på den øverste cm. Dette tyder ikke på en funktion som øse, men snarere som olielampe. Ty-

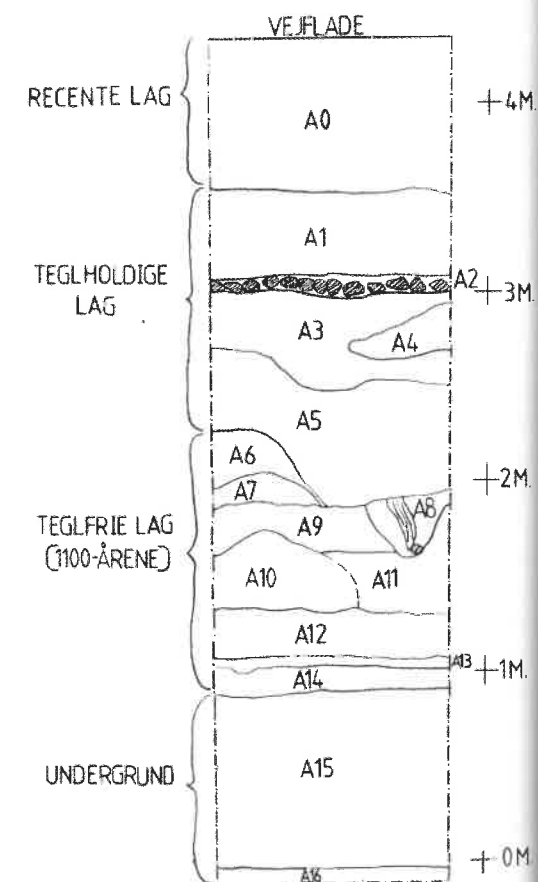

Fig. 10. Nordprofilen i profilhullet ud for Korsbrødregade 34. Tegning: Hans Skov.

The northern profile in the profile-hole outside Korsbrødregade 34.

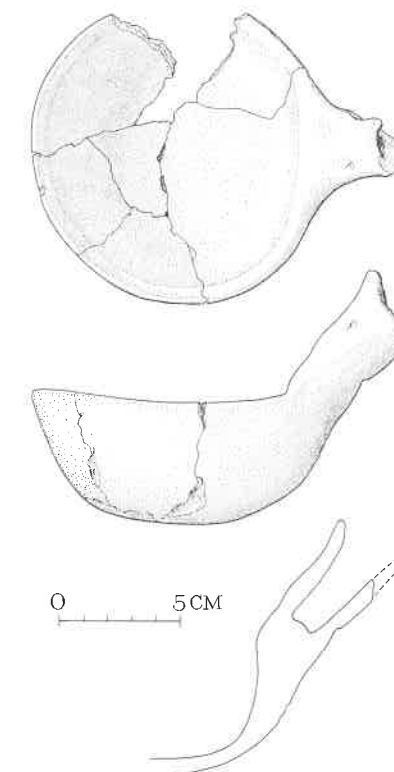

Fig. 11. Øselignende frisisk/nederlandsk olielampe fra 1100-årene. Tegning: Aage Andersen.

Scoop-looking Frisian-Dutch oil lamp from the 12th century.

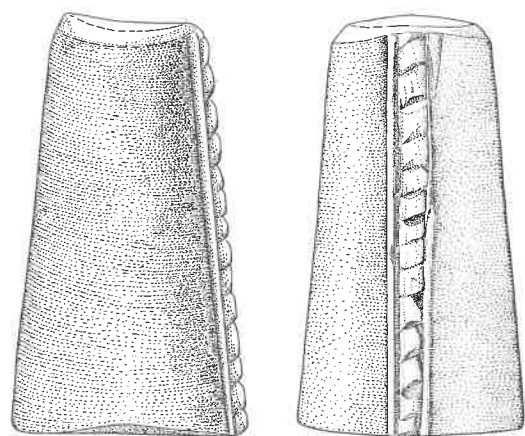

Fig. 12. Ornamenteret spillebrik af træ fra 1200-årenes Grønnegade. Tegning: Aage Andersen.

Ornamented play-piece of wood from Grønnegade, 13th century.

pen er ikke dansk men frisisk/nederlandsk og optræder hyppigt i fundmaterialet fra 1100-årenes Friesland og Groningen²⁸. Typen står ret alene i det danske materiale.

Den næsthypigste keramiktype efter den store A-gruppe, der alene udgør 85 % af keramikmaterialet, er Pingsdorf keramik. Antallet af Pingsdorf-, Paf-frath- og Andenne-skår reduceres klart fra de teglfrie til de teglholdige lag. Omvendt forholder det sig derimod med de rødglaserede B1 kandeskår, "Aardenburg" B2 keramik, Rouen C2 keramik og næsten-stentøj. Keramiksammensætningen tyder på en datering af de fundne kulturlag/gruber fra noget ind i 1100-årene til først i 1200-årene.

Af andre 11-1200-tals fund fra de to gadeforløb kan nævnes lerklining, dele af basalt-kværnsten, skifer-slibesten, en lille jernsaks ("fåresakstype"), jernnagler, drypfang fra lysestage af bronze, grøn glas tessera, dele fra lædersko, to stk. uldtekstil, bastreb, stavbægerdele, pølsepinde, trædyler og forarbejder til langtandskamme af okseknogle.

Fremhæves skal en smuk lille konisk spillebrik fra 1200-årenes Grønnegade (fig. 12). Som det ses, er spillebrikken forsynet med et lodret udskåret ornamentbånd på den ene side. I Korsbrødregade blev en del af en kalkstensmorte fundet. Morteren har

været ca. 18 cm i tværmål og 8 cm høj. Det må ikke glemmes, at der fremkom utallige knogler fra især okse, får, ged, svin og hest²⁹. Til sidst skal det nævnes, at der fra de teglfrie lag i Grønnegade blev fundet en stump frådsten. Frådsten forekommer ikke naturligt i nærheden af Ribe og må derfor være transporteret langvejs fra. Forsøgte man sig med import af frådsten før den store tufstensimport til kirkebyggerierne begyndte?

Afslutning

Endnu engang har kloakudgravningerne i Ribe givet et godt arkæologisk udbytte. Grønnegades alder og gradvise udbygning er dokumenteret, ligesom alderen af den første bebyggelse i Korsbrødregade er fastslået. Hverken i Grønnegade eller i Korsbrødregade kan fundene føres længere tilbage end til 1100-årene. Vores viden om den oprindelige topografi i Grønnegade og Korsbrødregadeområdet på væsentlige punkter blevet udvidet, og endnu flere detaljer vil kunne udredes, når Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser engang er færdige med at analysere jordprøverne fra de tre profilhuller, der blev gravet³⁰. Som altid, når man graver i Ribes fortid, dukker mange spændende fund op, der belyser forskellige sider af dagligdagen i middelalderen. Fundpræsentationen er i denne artikel meget kortfattet, fordi den primært er ment som appetitvækker for fremtidige arkæologer, der har interesse i specielle fundgrupper.

Noter

1. Udgravningen j. nr. ASR 1070 Grønnegade blev betalt af Ribe Kommune i henhold til museumsloven. De arkæologiske undersøgelser fandt sted i perioden d. 10/5 - 22/7 1993. Udgravningen j. nr. ASR 1074 Korsbrødregade blev også betalt af Ribe Kommune. De arkæologiske undersøgelser fandt sted i perioden d. 18/8 - 30/9 1993. Formand Kurt Dall, Ole Larsen og Verner Toft fra entreprenørfirmaet Clausen & Mikkelsen takkes for det gode samarbejde.
2. Petersen 1985, s. 99-108.
3. Nielsen 1985, s. 93-94, 161, 171.
4. Nielsen 1985, s. 100-101, 123, 129, 133.
5. Nielsen 1985, s. 78.
6. Nielsen 1985, s. 129, 131.

7. Frandsen, Madsen & Mikkelsen 1990, s. 19-20.
8. Nielsen 1985, s. 95.
9. Nielsen 1985, s. 43, 95.
10. Nielsen 1985, s. 162.
11. Nielsen 1985, s. 68, 126, 127, 172.
12. Nielsen 1985, s. 126-127.
13. Nielsen 1985, s. 143-144.
14. Kiær 1888, s. 1-41.
15. Jvf. j. nr. ASR 52/64.
16. Jvf. j. nr. ASR 7M72D.
17. Jvf. j. nr. ASR 346 (mindre felt) og j. nr. ASR 366 (gadens sydligste tredjedel).
18. Petersen 1985, s. 99, 104-106.
19. Jvf. ASR j. nr. 941 og Madsen 1991, s. 12-13.
20. Jvf. Frandsen, Madsen & Mikkelsen 1990, s. 17-19.
21. J. nr. ASR 1200 Slotsgade 3-7.
22. Stort tidspres var årsagen til, at profilopmålingen ikke blev mere detaljeret.
23. Tolkningen af lag A-27 - A-37 som vejfaser bygger primært på det faktum, at de ligger i gadeforløbet. De forholdsvis tynde lag ligner meget mønsteret fra mere entydige vejlag, som forfatteren tidligere har udgravet i Ribe og Århus. Jvf. Skov 1995, s. 32-34 og Skov 1998, s. 238-240, 274.
24. Madsen 1991, s. 12.
25. Madsen 1991, s. 13.
26. Jvf. j. nr. ASR 1015 og Kieffer-Olsen 1996, s. 107-108, samt j. nr. ASR 1200 Slotsgade 3-7.
27. Angående keramikdefinition se Madsen 1991, s. 5-12.
28. Kooi 1995, s. 169 ff.
29. En mere udførlig præsentation af husdyrknoglernes artsfordeling fra udgravningerne i Grønnegade, Korsbrødregade og Sortebrødregade findes i Skov 1993, s. 60.
30. Professor Bent Aaby udtog prøver fra profilhul 2 i Grønnegade og museumsinspektør David E. Robinson fra profilhul 1 i Grønnegade og fra Korsbrødregade. Prøverne vil blive brugt til pollenanalyser og makrofossilundersøgelser.

Litteratur

- Frandsen, L. B., P. Kr. Madsen, & H. Mikkelsen: Byudgravninger og bygningsarkæologiske undersøgelser i Ribe 1983-89. *By, marsk og geest* 1, 1990, s. 2-27.

- Kieffer-Olsen, J.: Ribe Gråbrødrekloster. *Hikuin* 23, 1996, s. 107-116.
- Kiær, J. J.: Kjøbstaden Ribe. "Følgeblad til 'Ugeskrift for Læger'", 4 Rk. XVIII, Nr. 4.5, 1888, s. 1-41.
- Kooi, P. B.: Het project Peelo: Het onderzoek in de jaren 1981, 1982, 1986, 1987 en 1988. *Palaeohistoria. Acta et Communicationes Instituti Bio-Archaeologici Universitatis Groninganae*, 35/36, 1993/1994 (1995).
- Madsen, P. Kr.: Handelskeramik fra middelalderens Grønnegade. *By, marsk og geest* 2, 1991, s. 3-31.
- Nielsen, I.: *Middelalderbyen Ribe*. Århus 1985.
- Petersen, J. E.: To somre i Ribes kloakker. Arkæologiske undersøgelser under et anlægsarbejde. *Mark og Monte* 1985, s. 99-108.
- Skov, H.: Kloakarkæologi i Ribe. I: D. Meier (ed.): *Archäologie in Schleswig/Arkæologi i Slesvig* 3/1993. Symposium Wohlde 5./6. - 11. 1993, s. 54-62.
- Skov, H.: Dæmning, møllestrøm og byport - en arkæologisk undersøgelse af Nederdammen og Nørreport i Ribe. *By, marsk og geest* 7, 1995, s. 31-40.
- Skov, H.: Udgravningerne i Århus Midtby 1994-97. *Kuml* 1997-98, s. 227-294.

Summary

In 1993 archaeological excavations took place in the sewers of the streets Grønnegade and Korsbrødregade (fig. 1). The historical sources mention Grønnegade for the first time in 1291 and Korsbrødregade in 1395, but the archaeological evidence indicates a much earlier dating of these streets. The written sources tell us that Grønnegade used to be much closer to the river than now. In medieval times Grønnegade was the residence of merchants and other well-established civic people while Korsbrødregade was dominated by clerical inhabitants. The Korsbrødrekloster, which was situated here, means the monastery of the Order of St. John of Jerusalem. A chapter deals with all former archaeological excavations in the area around our two streets.

The excavations in Grønnegade took place in the sewer ditch (fig. 2) as well as in two special archaeological section holes (fig. 3) which went about 6,4 m below present surface. Figure 4 and 6 show

sections in the two holes. The dating of the layers in the section holes is based on pottery finds and dendrochronology. The sections show that the riverbed until the 12th century was situated under what later became Grønnegade. When the town expanded during the 12th and 13th century the area was filled with thick deposit layers in order to raise the level so that flooding could not reach the area. The section on figure 6 was placed more central to the heart of the medieval town than the section on figure 4 and it was evident that the layers were oldest here. Dendrochronology show that the most central part of Grønnegade was taken into use shortly after 1177 while the most remote part of the street to the north was dated to 1222. The dating was made on large pilework of oaktree (fig. 5). Altogether the deposit layers and road layers have raised Grønnegade by more than 5 meters since the 12th century. Figure 7 gives a good impression of how the town expanded in the area about 1200 AD. In the 1850's it was still possible to recognise the "slope" of the medieval deposit layers (fig. 8). On figure 8 the artificial "slope" is to be seen on the spot where the white linen is situated.

The excavations in Korsbrødregade took place in the ditch of the sewer and in one archaeological section hole (fig. 9). Figure 10 shows the section. It is clear that the section was situated somewhere between the river to the north and a natural sandy plateau to the south. The level of this plateau was similar to the level which was needed in Grønnegade to be secure from flooding. As a consequence deposit layers were rather limited on the plateau. The finds at Korsbrødregade tell us that Ribe expanded to this area during the 10th century. Several post-holes indicate a spread occupation of the area on the plateau during this century. Later the occupation became more dense.

Pottery was the most numerous find in both streets. The major part of the pottery can be dated to the 12th and 13th centuries. No pottery seems to be older, but some can be dated to 14th century or even later. A Frisian/Dutch oillamp from the 12th century (fig. 11) was a rare vessel. Most of the pottery was Danish but import goods such as Pingsdorf, Paffrath, Andenne, Rouen, "Aardenburg" and Rhinish stoneware were present. Other medieval objects of stone, metal, glass, leather, textile, bones

and wood are mentioned. Figure 12 shows an ornamented wooden piece for chess or some other game.

Hans Skov, Museumsinspektør,
Moegård Museum,
8270 Højbjerg.

Arkæologiske undersøgelser i Peder Dovns Slippe, Vægtergade og på von Støckens Plads

Af Claus Feveile og Hans Skov

De arkæologiske undersøgelser i forbindelse med udskifning af kloak m.m. gav en række gode resultater i de berørte vejforløb. Oplysninger om den oprindelige topografi, kombineret med en datering af de ældste lag, giver en god ide om, hvornår og hvordan området er blevet benyttet. En kraftig middelalderlig mur i Peder Dovns Slippe stammer nok fra et anseeligt hus fra 1300-årene.

Fig. 1. Kort over Ribe. 1) Peder Dovns Slippe, 2) Vægtergade og 3) von Støckens Plads er angivet med sort. Tegning: Børge H. Nielsen.

Map of Ribe. 1: Peter Dovns Slippe 2: Vægtergade 3: V. Støckens Plads are marked with black.

Kommunens udskifning af belægninger m.m. i Vægtergade og på von Støckens Plads muliggjorde arkæologiske undersøgelser i 1994, mens turen kom til Peder Dovns Slippe i 1997¹. Der var tale om mindre arkæologiske undersøgelser, der særligt koncentrerede sig om de grøfter og huller, som opstod i forbindelse med fornyelsen af bl.a. kloaknettet. Vægtergade og von Støckens Plads behandles under ét i det samme hovedafsnit, da de to udgravninger nærmest ligger i forlængelse af hinanden. Herefter fremlægges resultaterne af undersøgelserne i Peder Dovns Slippe (fig. 1). Endelig afsluttes der med en sammenfatning af de vigtigste resultater fra de tre udgravninger.

Vægtergade og von Støckens Plads

De historiske kilder omtaler Vægtergade for første gang i 1582 under navnet Mads Høines Gade². Dette navn er ikke brugt i middelalderen, hvorfor det er rimeligt at antage, at navnet er opstået i efterreformatorisk tid. Navnet Vægtergade syntes opstået i 1600-årene. Det vides, at gaden blev gjort en smule bredere efter den store bybrand i 1580³. Gaden må før 1580 blot have haft karakter af en smal slippe, der blev brugt som smutvej mellem Stenboegade/Sønderportsgade og Sortebrødregade, ganske som det er tilfældet med Peder Dovns Slippe i dag. Matrikelkort antyder, at Vægtergade førhen havde forbindelse ned til Ribe Å⁴. Omtalen af Ribes smågader/slipper er i middelalderen sparsom. Dette skyldes sandsynligvis, at de var smut-veje/gangstier, der kilede sig ind mellem bebyggelse, der lå ud til større gader. Slipper af den nævnte karakter har derfor ofte ikke sat sig skriftlige spor, selv om de kan have en høj alder.

Von Støckens Plads er først opstået som plads omkring 1870, da Dagmarsgade blev etableret som forbindelsesled mellem den nye jernbanestation og den gamle bydel. Indtil da var pladsen bebygget.

Så tidligt som i 1886 blev der gjort arkæologiske iagttagelser i Vægtergade i forbindelse med den første kloakering af byens gader. Stiftsfysikus J. J. Kiær fulgte dette arbejde med stor interesse og gjorde følgende iagttagelser i Vægtergade (her gengivet i sammenfattet form)⁵: Under gadebrolægningen fandt han sandfyld over gødning og muld (muld=kulturljord). Der var ikke så meget grundvand i Vægtergade, som der var tilfældet i den nærliggende Sønderportsgade og antallet af piloteringspæle var også mere sparsomt.

Da Ribe Diskontobank i 1959 blev opført på von Støckens Plads 2, blev der foretaget arkæologiske

Fig. 2. Arbejdet med udskiftningen af kloakken i Vægtergade er nået omtrent halvvejs. Gaden er set fra øst. Foto: Hans Skov.

The work of renewing the sewer in Vægtergade is about half-finished. The street is seen from the west.

undersøgelser af Mogens Bencard⁶. Der blev fundet middelalderlig keramik, bygningstømmer og en del piloteringspæle.

De arkæologiske undersøgelser i 1994

I Vægtergade blev brolægningen og ca. 80 cm sandet vejkassefyld fjernet i hele gadeforløbet. De bortgravede lag repræsenterede vejlag fra 1500-årene og frem til ca. 1900. De gamle vejlag blev bortgravet med maskine, og det hele gik så hurtigt, at der dårligt var tid til at lede efter fund. Takket være nogle af museets dygtige detektorfolk blev en del fund siden reddet, men herom senere. Kloakledningen i Vægtergade blev udskiftet, og herved fik vi mulighed for at studere lagfølgen ned til 2,5 meters dybde under gadeniveau (fig. 2). Eftersom kloakledningen steg mod vest, nåede grøften nærmest von Støckens Plads kun 1,5 meter under gadeniveau,

mens dybden mod øst nærmest Sortebrødregade var 2,5 meter.

Imidlertid havde opgravninger gennem de sidste 100 år forstyrret lagene i Vægtergades østlige ende så meget, at kun de nederste ca. 30 cm var uforstyrrede. Disse lag var sortbrune, stærkt organiskholdige og stammede fra middelalderen. I gaden vestende skulle man derimod nærmest kun under brolægningen, før uforstyrrede vejlag og kulturlag optrådte. D.v.s. at der her i kloakgrøften var intakte lagserier på op til 1,3 meters tykkelse. Supplerende oplysninger fremkom i forbindelse med stikgrøfte der forbandt kloakledningen med de forskellige huses afløb.

På von Støckens Plads blev der gravet en 9 meter lang kloakgrøft ned til kote 3,40 m over DNN, d.v.s. ca. 3 meter under gadeniveau. Af sikkerhedshensyn blev der nedsat en gravekasse, hver gang et stykke af kloakken blev udskiftet. Øverst var der ca. 1,5 meter tykt lag af teglbrokker, der stammer fra nedrivningen af det hus, der tidligere lå her. Under brokkelaget var der sortbrune stærkt organiskholdige kulturlag, som lige netop blev teglfrie omkring kote 3,40 m over DNN, hvilket betyder at lagene herunder er fra før ca. 1200.

I Vægtergade ud for matrikel 50b (Dagmarsgade 5), blev der gravet et profilhul for om muligt fastslå kulturlagenes tykkelse og sammensætning. De teglfrie lag fra 1100-årene nåede næsten op til kloakgrøften. Grænsen mellem de teglholdige lag fra 1100-årene var på dette sted i kote 4,09 m over DNN. De teglfrie kulturlag blev fulgt ned til kote 1,27 m over DNN, uden at de ændrede karakter. Lagene bestod også her af sortbrune stærkt organiskholdige affaldslag, der bortset fra fraværet af tegl ikke adskilte sig fra de højereliggende, teglholdige affaldslag.

Når de teglfrie kulturlag ikke blev fulgt længere ned i dybet, skyldes det, at gravemaskinen ikke kunne nå længere. Der er 4,88 m fra gadeniveau til den hvor maskinen måtte give op. En boring på von Støckens Plads giver imidlertid et fingerpeg om hvor langt der var til undergrunden⁷. Boringen viser at undergrunden hér først blev nået i kote 1,4 m over DNN. Konklusionen må være, at området omkring profilhullet og formentlig størstedelen af Vægtergade og von Støckens Plads var meget lavtliggende, før man i 1100-årene påbegyndte

massive kulturjordsdeponeringer. Den lave bundkote under von Støckens Plads kunne tyde på, at åen før 1100-årene havde ét af sine løb her, eller at området har henligget som et lavvandet og sumpet område.

Formålet med de massive kulturjordsdeponeringer i området var at byggemodne de lavtliggende områder. Først efter omfattende opfyldningsarbejder, hvor byens renovation leverede fyldmasserne, blev området hævet så meget over åen og truende stormfloder, at det kunne bebygges. Hvornår dette skete for Vægtergades vedkommende, giver de fundne piloteringspæle et bud på. For at kunne anlægge veje og bygge huse på de gyngende og ustabile stærkt organiskholdige opfyldslag, var det nødvendigt, at byggemodne området med hundredvis af svære piloteringspæle. Pælene var i reglen så lange,

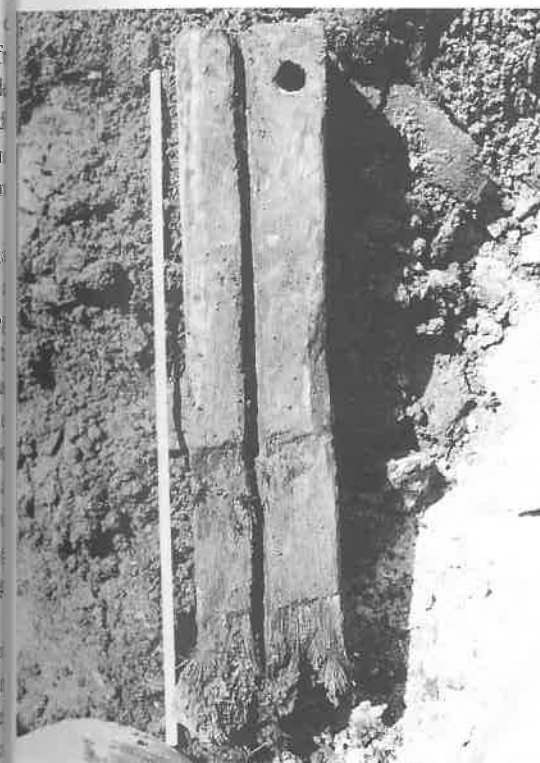

Fig. 3. Vægstolpe fra et bulhus. Et taphul samt notrillen til bulplankerne ses. Vægstolpen blev genanvendt som piloteringspæl omkring 1240 i Vægtergade. Foto: Hans Skov.

Wall post from a log-house. A mortise is seen as well as the groove for the box. The wall post was reused as piloting pole about 1240 in Vægtergade.

at de kunne nå fast bund, og huse og træbyggede veje blev behændigt hægtet på piloteringspælene for at undgå forudsigelige sætningsskader.

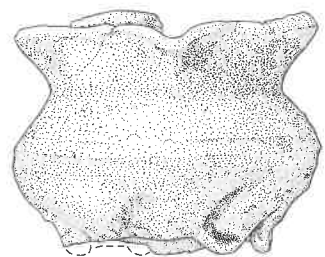
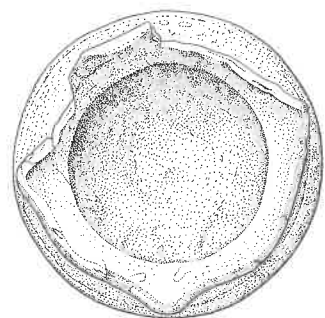
En piloteringspæl optaget i Vægtergades mellemste del var fældet tidligst i 1239 og senest i 1241⁸. Dateringen tyder på, at Vægtergade først blev taget i brug omkring 1240. Dateringen er lidt senere end de fleste af dateringerne fra gaderne syd for åen, der typisk ligger fra sidst i 1100-årene til første fjerdedel af 1200-årene⁹. Områdets meget lave placering samt nærheden til åens løb har muligvis været medvirkende til, at Vægtergade så sent bliver anlagt og bygget. Den nærliggende Sortebrødregade, der stadig ligger parallelt med det vestligste af åens løb, er endnu senere¹⁰.

Fundene

Som tidligere nævnt blev der fundet mindst 10 lodretstående piloteringspæle af egetræ i Vægtergade. Alle pælene var glathuggede, d.v.s. barken var fjernet. De fleste var runde med tilspidset ende, men et par stykker var kanthuggede med stumppe ender. Pælenes bevarede længde svingede mellem 0,72 - 2,10 meter. Diameteren lå mellem 17 og 35 cm. En enkelt af pælene viste sig at være et stykke genanvendt hustømmer. Der var tale om en kanthugget egepæl med et tværmål på 20x22 cm. Pælen, der oprindeligt var en vægstolpe i et bulhus, var forsynet med to dybe notriller til bulplanker og fire taphuller (fig. 3).

I alt 14 vandretliggende egeplanker blev påtruffet i bunden af kloakgrøften i Vægtergades teglholdige lag. Alle planker lå på tværs af gaden og kan tænkes at være levn fra gadens første belægning fra ca. 1240. Plankerne var generelt af meget svære dimensioner. De var typisk 20-25 cm tykke og helt op til 60 cm brede. På von Støckens Plads blev der ikke påvist piloteringspæle eller andre konstruktioner, men udgravningen var også kun 1,2 meter bred i bunden, og meget kan derfor endnu gemme sig udenfor kloakgrøften.

De organiskholdige lag fra 11-1200-årene indeholdt keramik, metal, husdyrsknogler (svin, okse, får og ged), samt dele af lædersko, stavbægre, kværnsten af rhinsk basalt og endelig dele af hvæssesten. Keramikken bestod af hjemlig gråbrændt A1 (25%) og A2 (75%), glaserede kandeskår (B1-keramik), samt en række skår fra importerede lerkar: Pingsdorf, Paffrath, Andenne, Rød Rouen, "Arden-

O 4 CM

Fig. 4. Rødglasseret "flødekande" med fire hældetude. Fra 1200-tals lagene i Vægtergade. Tegning: Aage Andersen.

Redglazed "cream jug", with 4 spouts, from Vægtergade, from C13th strata.

burg" og næsten stentøj. Endelig fandtes der også en næsten hel rødglasseret "flødekande" med ikke færre end 4 hældetude (fig. 4). Sidstnævnte er noget af et unika.

Af metaloldsager fra 11-1200-årene kan nævnes hesteskosøm, spigre og stangjern. Takket være museets frivillige metaldetektorfolk blev mængden af metalsager forøget betragteligt. Detektorfolkene afsøgte på kommunens jorddepot bunkerne med de sandede vejlager fra ca. 1500 og frem. Herved fremkom bl.a. en tysk sølvmonet fra 1500-årene, 1 klædeplombe af bly, 3 vægtlodder af bly (fig. 5,1-2), en blygenstand der eventuelt kan have siddet på skaftet af en kniv (fig. 5,3), en jernnøgle, 2 stk. sammenrullede fiskensynk af bly, 5 musketkugler, blysprosser til ruder og meget mere. Fundene understreger, at det virkelig kan betale sig at benytte metaldetektor i udgravninger eller i det mindste på den bortkørte jord.

Peder Dovns Slippe

Peder Dovns Slippe er én af de små, ret anonyme slipper, som der findes flere af i Ribe. Dens oprindelige navn fortaber sig i det uvisse, ligesom det ikke vides med sikkerhed, hvornår den fik sit nuværende navn. Peder Dovn hentyder uden tvivl til Peder Døøn (eller Doon), der før 1580 ejede en anseelig bygning kaldet Pedersborg ved nordvesthjørnet af slippet og Stenbogade, hvor Jyske Vestkysten nu har til huse. Navnet er således tidligst fra slutningen af 1500-tallet. Mod øst - på den anden side af Sortebrødregade - fortsætter slippet i navn af Kølholt Slippe (tidligere Talkes Bro) helt ned til åen (fig. 1).

Gaden har ikke tidligere været genstand for arkæologiske undersøgelser, ligesom Stiftsfysikus J. Kiær tilsyneladende ikke har gjort optegnelser om slippet - i hvert fald har han ikke publiceret dem i forbindelse med sin redegørelse for drikkevands-

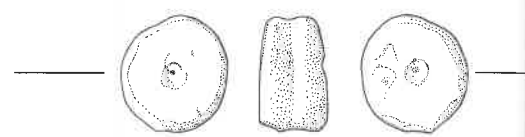

Fig. 5,1

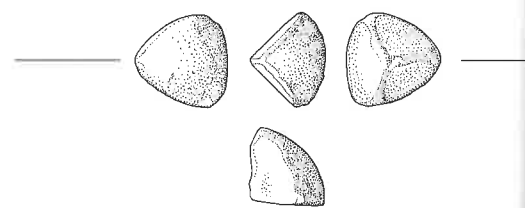

Fig. 5,2

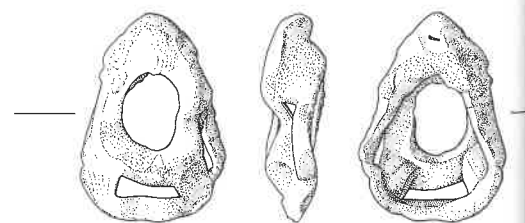

Fig. 5,3

Fig. 5,1: Vægtlod af bly. 2: Vægtlod af bly. 3: Blygenstand i gennembrudt arbejde der evt. kan have siddet på skaftet af en kniv. Tegning: Aage Andersen. 1:1.

Fig. 5,1: Lead weight. 2: Lead weight. 3: Openwork lead object, it may have been a knife-handle fitting.

forholdene i Ribe i slutningen af 1800-årene. På en enkelt grund langs slippets nordside foretog Den antikvariske Samling i 1967 en mindre undersøgelse i forbindelse med nybyggeri til Hotel Dagmar. Funderingsarbejdet gav her mulighed for at undersøge en række efterreformatoriske anlæg, mens de middelalderlige lag nærmest ikke blev berørt af nybyggeriet.

De arkæologiske undersøgelser i 1996

Ribes gader er meget varierende af omfang, både i længden og bredden. Peder Dovns Slippe hører absolut ikke til de største. I den østlige ende, hvor den munder ud i Sortebrødregade er slippet 3,6 meter bred, hvorfra den smalner til mod vest, for kun at være 2,1 meter bred ved udmundingen til Stenbogade. Der var derfor nødvendigt at bruge en mini-gravemaskine, med en kun 40 cm bred skovl (fig. 6). I lighed med de andre gader, blev alt vejfyldt bortgravet i de øverste ca. 80 cm. Herfra blev den lille maskine anvendt til at grave den smalle rende ned til kloakkens niveau, der mod øst lå ca. i kote 2,70 m over DNN, stigende mod vest til ca. kote 3,50 m over DNN. Udgravningen berørte kun lag indeholdende tegl, d.v.s. efter ca. år 1200.

Hovedparten af slippet ligger på et flere meter tykt fyldmateriale, der i løbet af 11-1200-tallet er smidt ud langs hele å-forløbet. Undergrundens niveau blev ikke nået nogen steder, ligesom det ikke var muligt at bore sig frem til resultatet, idet de vandlidende, ret sandede lag i den østlige del af slippet, ikke kunne hænge fast på boret. Lagene vekslede her mellem sandede og mere organiskholdige lag - antagelig alle rester efter forskellige vejfaser, mens der i den vestlige del, hvor der ikke blev gravet ret langt ned, kun blev påtruffet de velkendte sortbrune, stærkt organiskholdige affaldslag. Oldsagsmaterialet var særdeles sparsomt, kun nogle få keramikskår her og der, men sammen med lagenes karakter, må konklusionen dog være, at slippet har eksisteret på sin nuværende plads fra senest engang i 1200-årene og frem.

Middelalderligt murværk

Langs en ca. 19-20 meter lang strækning af slippets sydlige side, blev der påtruffet dele af en kraftig og velfunderet munkestensmur (fig. 7 og 8). Murværket var funderet på et kraftigt sandfundament. Det

Fig. 6. Mini-gravemaskinen på arbejde i Peder Dovns Slippe. Foto: Claus Feveile.

The mini-excavator working at Peder Dovns Slippe.

nederste skifte var et såkaldt kopskifte: d.v.s. en række mursten anbragt med længderetningen på tværs af sandfundamentet og lidt trukket frem i forhold til den øvrige mur. Herover var muren generelt i munkeforbandt (d.v.s. to løbere og én binder), dog flere steder uregelmæssigt.

Mod øst, ud for nr. 2's vestlige kant, blev muren afbrudt af en yngre grube. Mod vest, nær østgavlen af det eksisterende Stenbohus, var muren ligeledes afbrudt, uden at det stod helt klart, om muren sluttede på dette sted, eller - mere sandsynligt - var forstyrret. Murens tykkelse blev konstateret ét sted, hvor den var ca. 70 cm. Konstruktionsmæssigt er der tale om en kassemur, d.v.s. at murens midte er fyldt op med tegl-brokker, og det er således ikke en massivt gennemmuret væg. Muren var bevaret i en højde på op til 1,7 m, dog generelt omkring 1,2 - 1,4 m, en

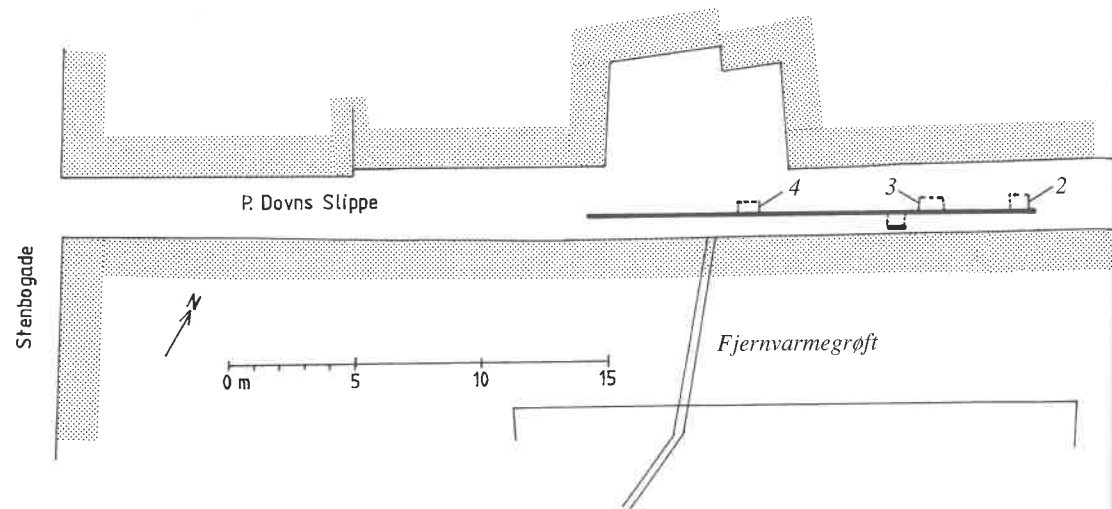

Fig. 7. Teglstensmurens placering i Peder Dovns Slippe. Endvidere er de tre jordprofiler 2, 3 og 4 markeret i forbindelse med de tre små felter, hvor der blev gravet dybere langs teglstensmuren. Tegning: Børge H. Nielsen.

Location of the tile wall in Peder Dovns Slippe. Moreover the 3 earth profiles 2, 3 and 4 marked in connection with the small sections where we dug deeper along the tile-wall.

iaagttagelse der er baseret på to små felter, hvor der blev gravet ned til det underliggende sandfundament.

Den bar ingen sikre spor efter åbninger, dog var der en tydelig skillelinie eller lodlinie i murens østlige parti, hvor ca. 7 skifter i den øvre del af det bevarede murstykke viste et markant skel, ligesom de to dele var forrykket lidt i forhold til hinanden. I dette område indgik tillige den eneste byggesten, der ikke var af tegl: en ca. 40 cm lang og op til 8 cm tyk sort sandsten (Namur-sandsten?). Murværket i dette område havde desuden et noget mere tilfældigt præg. Antagelig er det spor efter en reparation, men det kan ikke udelukkes, at der er tale om en åbning i murværket, blot var det ikke muligt at erkende den østlige afslutning af en sådan.

Muren var i den østlige del funderet på et kraftigt sandfundament, der ved profil 2 og 3 ikke havde samme sammensætning. Mens det i området ved profil 2 bestod af lyst hvidgult ensartet sand, var det ved profil 3 mere blandet og bestod her af vekslende lag af brungule, lysegule samt grålige sandlag. Det kan derfor ikke udelukkes, at der er flere faser i sandfundamentet, men sandsynligvis drejer det sig blot om forskelligt farvet sand, der opfylder sektioner af den - tidsmæssigt set - samme grøft. Dette understøttes af, at de nederste 4-5 skifter mellem pro-

fil 2 og 3 ser meget ensartede ud og ikke bærer præg af at være opført i flere omgange.

Sandfundamentets top ligger ved profil 2 omkring kote 3,60-65 og ved profil 3 omkring kote 360. Opstalten af muren (profil 1) viser en sætning af muren, idet den vestlige del af området mellem profil 2 og 3 ligger lidt lavere end ved profil 3. Da denne "sætning" ligger i samme område, hvor det underliggende fundament skifter sandindhold, kan det være årsagen, ellers kan det ikke udelukkes, at der er to faser. Som nævnt ovenfor, gør det ret ensartede murværk i den nedre del dog, at det med baggrund i murværket er vanskeligt at argumentere for to faser.

Længere mod vest, i det lille felt ved profil 4 blev sandfundamentet ikke nået, ligesom det nederste, fremskudte kop-skifte heller ikke kunne ses. Udgravningen stoppede her omkring kote 3,40, altså op til 25 cm under toppen af sandfundamentet kun få meter længere mod øst. Forklaringen er nok den, at muren i dette område danner ydervæg i en kælder, der jo netop ville række væsentligt længere ned end den øvrige væg.

Vest for den bevarede del af muren, blev sandfundamentet trods en boring ikke påvist. Hvad dette forhold skyldes står ikke helt klart. Enten er sandfundamentet forstyrret f.eks. af den forstyrrelse, de

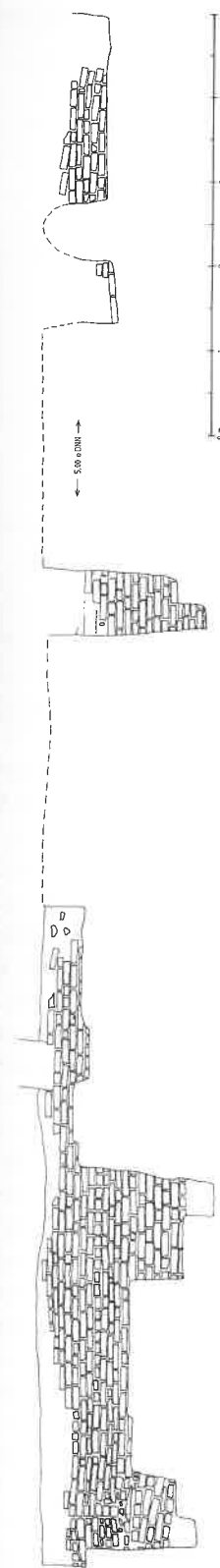

Fig. 8. Opstalt af muren set fra nordvest. Desuden profil 2 og 4 set fra sydvest, samt profil 3 set fra nordøst. Tegning: Børge H. Nielsen.

Sheer plan of the wall seen from the north-east. Besides profile 2 and 4 seen from the south-west, and profile 3 from the north-east.

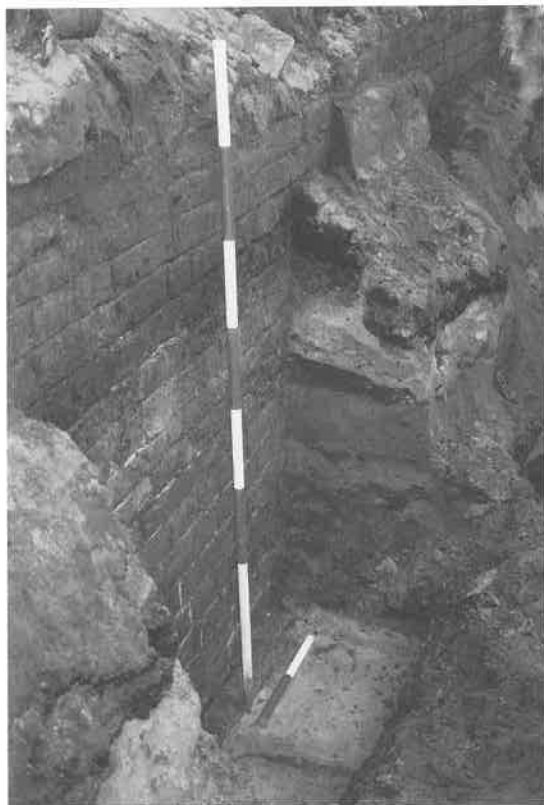

Fig. 9. Profil 3 set fra ca. nordøst. Målepindenes inddeling er 20 cm. Forneden ligger den korte målepind på det vandrette sandfundament, mens profil 3 rejser sig op langs muren. De lyse sandede lag stammer fra vejlag, der er fyldt op til muren, mens de mellemliggende mørkere lag er diverse affaldslag. Foto: Claus Feveile.

Profile 3 seen from the north-east, the division on the rod is 20 cm. Below lies the short rod on the horizontal sand foundation, whereas profile 3 stands up the wall. The light sandy layers originates from different phases of the street, and the darker layers in between are different waste layers.

også har fjernet muren, eller sandfundamentet er ganske enkelt slut - det kan også have drejet 90 grader mod syd. Alle forklaringer er lige sandsynlige, udgravningen gav ikke svar på dette spørgsmål.

På ydersiden af muren blev lagene op mod den registreret tre steder, profil 2, 3 og 4. I profil 2 og 3 ses sandfundamentet tydeligt, og det fremgår, at murens lodrette linie er placeret ca. 60-65 cm inde på sandfundamentet. Med en murtykkelse på ca. 70 cm giver det en minimumsbredde på sandfundamentet i toppen på ca. 130-140 cm, såfremt murens inderside flugter med sandfundamentets bagkant.

Særligt fremtrædende er et markant klæglag (A19, A23 og A30/A31), der ved profil 2 og 3 har en øvre grænse omkring kote 4,15 (ca. 5 skifter oppe på muren). Ved profil 4 er laget endnu kraftigere og stopper først omkring kote 4,45. Der er formodentlig tale om en form for udvendig isolering mod vandindtrængen. Laget opfattes som samtidig med murens opførelse, idet det var presset helt ned i "tre kanten" mellem det nederste fremskudte kop-skifte og første murskifte ved profil 2 og 3. Ligeledes var det overalt ved profil 4 i direkte kontakt med muren. Heraf følger, at terrænet på ydersiden af muren, efter dennes opførelse, ikke har ligget lavere end kote ca. 4,15-4,20 stigende til ca. kote 4,50 mod vest. De øvre lag i lagfølgen, der alle ligger tæt ind til muren repræsenterer vejlag (sandede lag) eller opfyldslag (fedtede mørke lag) (fig. 9).

Muren lader sig kun vanskeligt datere nærmere rent arkæologisk. Trods den mærkelige facon lagene har ved profil F, må det antages, at muren er yngre end lag A33 og antagelig også A32a-c. Fra lag A33 stammer to skår, det ene et Paffrath (ledetypen for 1100-årene), det andet et rullestempeldekoreret B1-skår fra 12-1300 tallet. Sammenholdt med sandfundamentet, der i sin rene form hører til de ældste faser ved f.eks. Gråbrødrekloster, samt det ret dybe niveau, som toppen af fundamentet ligger i, er det rimeligt at datere murværket ret langt tilbage i middelalderen, f.eks. 1300-årene, men en ældre eller yngre datering kan ikke udelukkes.

De øvrige lag, der blev dannet/udlagt op langs muren, efter at den var rejst, gav ingen fund og kan dermed ikke dateres nærmere. Nedbrydningstidspunktet kan heller ikke bestemmes.

En fjernvarmeledning, der forløb skråt over gården over til Legetøjsmuseet (tidl. Ribe Diskontobank), blev nedgravet med håndkraft. Gårdens overflade ligger i ca. kote 5,50, og med grøftens dybde på ca. 70 cm, nåede man altså ned i ca. kote 4,80. Det skulle dermed have været en teoretisk mulighed for at træffe den modsvarende mur i den sydlige side af det påstødte hus, men der var ingen tegn på tilstedeværelsen af en sådan. Al jord var mørk gråsort teglblandet muld uden struktur, og med en grøft på ca. en skovlbredde (20 cm) i bunden var der ikke mulighed for yderligere undersøgelser.

Konklusionen er, at muren må høre til et velbygget, stort teglhus antagelig fra 1300-årene, hvor det

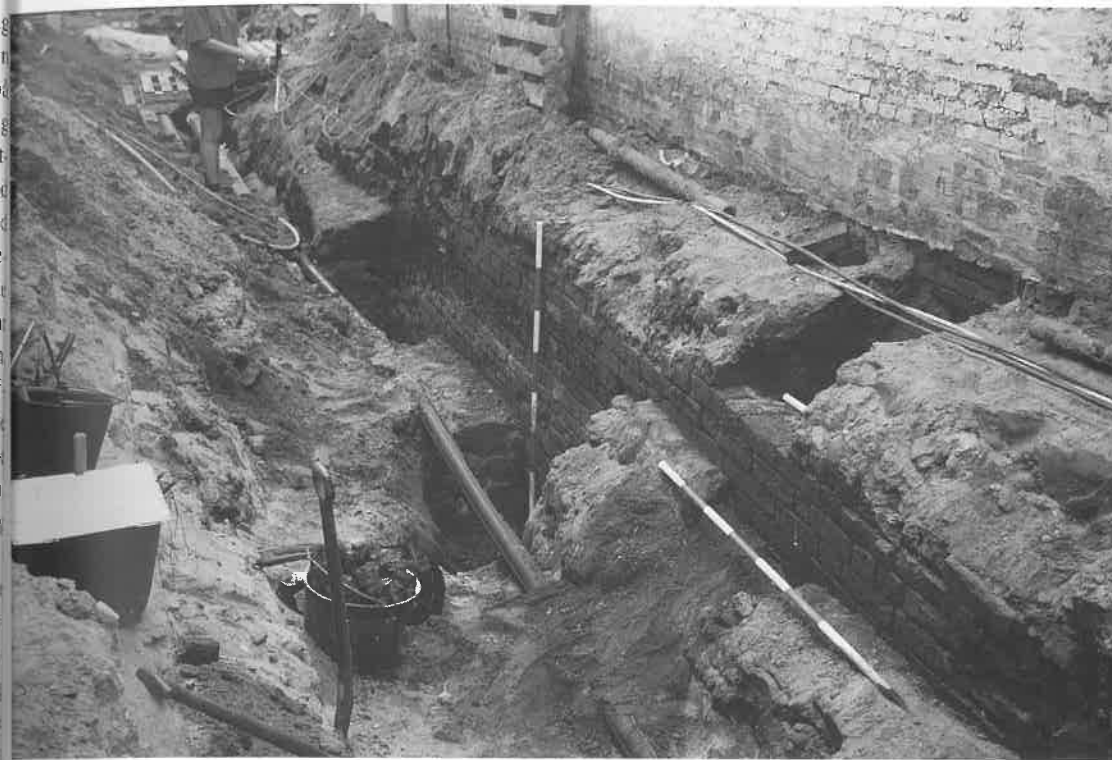

Fig. 10. Murens østlige halvdel set fra ca. vest. Det lille felt, der er udgravet ovenpå muren, viser det sted, hvor dens bredde blev bestemt. Foto: Claus Feveile.

The eastern half of the wall from the west. The little excavated area above the wall shows the place where its width was established.

ene langsiden har ligget langs Peder Dovns Slippe (fig. 10). Antagelig har der - at dømme ud fra murværkets dybere niveau i forbindelse med profil 4 - været kælder i en del af huset, mens husets bredde og længde ikke kendes.

Sammenfatning

Både i Peder Dovns Slippe, Vægtergade og på von Støckens Plads, viste undersøgelserne, at områderne først skulle gennem en massiv byggemodning i form af en hævning af terrænet, før de kunne tages i anvendelse til bebyggelse og vejforløb. Fra Vægtergade foreligger en enkelt dendrodatering, der antyder, at området her først er taget i brug omkring 1240. Der foreligger ingen sikre dateringer for Peder Dovns Slippe, men det er ikke urimeligt at forestille sig, at det har foregået omtrent samtidigt eller lidt senere.

Fra Peder Dovns Slippe er det vigtigste bidrag den kraftige og velfunderede teglmur antagelig fra

1300-årene. I Ribe er det absolut ikke normalt at finde så store, velbevarede partier af middelalderligt murværk.

Med disse undersøgelser er vi i Ribe efterhånden ved at være gennem halvdelen af de middelalderlige gader i forbindelse med kommunens udskiftning af bl.a. kloakker. Når man ser tilbage på resultaterne af de hidtidige undersøgelser, kan man kun glæde sig til de kommende.

Noter

1. Cand. mag. Hans Skov foretog de arkæologiske undersøgelser i Vægtergade (ASR 1123) og på von Støckens Plads (ASR 1133) i 1994. Cand. mag. Claus Feveile stod for udgravningen af Peder Dovns Slippe (ASR 1219) i 1997.
2. Nielsen 1985, s. 172.
3. Nielsen 1985, s. 91.
4. Nielsen 1985, s. 95.
5. Kiær 1888, s. 1-41.

6. ASR jour. nr. 51/64.
7. Mertz 1977, s. 32.
8. Dendroprøve P1 var en 25 cm tyk egepæl med tilspidset ende. Der var 192 årringe, og heraf udgjorde splintveddet de 29 årringe. Efter alt at dømmen var det kun barken, der manglede. Træet kan med 99,999%’s sikkerhed siges at være fældet mellem 1238 (sidst bevarede årring) og 1241 (glathugningen har fjernet max. 1-3 årringe).
9. Feveile 1995, s. 62-65. Skov 1993, s. 59.
10. Nielsen 1985, s. 93-96 og 173.
11. Kinch 1865-84, bind 2, s. 575.
12. Se note 4.
13. ASR jour. nr. 96/67; beretning ved registrator Aage Andersen.
14. Madsen 1991, s. 28f. Skov 1998 (se andetsteds i dette nummer af BMG).
15. Andersen 1997. Jantzen et al. 1994, s. 29f. Sandfundamenterne kendes også fra andre steder i Ribe, bl.a. under teglhuset i Grønnegadegravningen 1955 (Nielsen 1985, s. 139f), samt i forbindelse med en stor bygning ved Sct. Nicolaj Kloster (upubl. - ASR 1000). En samlet vurdering tyder på, at sandfundamenterne generelt hører til i den ældre del af stenhusenes byggeperiode - d.v.s. 12-1300-årene - mens der senere i middelalderen hyppigere bliver anvendt brokfundamenter. Som eneste dateringskriterium kan det dog næppe bruges - i hvert fald ikke med den viden vi har på nuværende tidspunkt.

Litteratur

- Andersen, L.: Ribe Gråbrødrekloster - nye undersøgelser af klosteret. *Mark og Montre* 1997, s. 35-39.
- Feveile, C.: Gråbrødregade i Ribe - arkæologiske undersøgelser i 1995. *By, marsk og geest* 7, 1995, s. 61-66.
- Jantzen, C., J. Kieffer-Olsen & P. K. Madsen: De små brødres hus i Ribe. *Mark og Montre* 1994, s. 26-36.
- Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*. Bd. I-II. Ribe, 1869-84.
- Kiær, J. J.: Kjøbstaden Ribe. "Følgeblad til 'Ugeskrift for Læger'", 4. rk., XVIII, Nr. 4.5, 1888, s. 1-41.
- Madsen, P. K.: Handelskeramik fra middelalderens Grønnegade. *By, marsk og geest* 2, 1991, s. 2-33.

- Mertz, E. L.: *Ribe og omegns jordbundsforhold*. D.G.U rapport 11, 1977.
- Nielsen, I.: *Middelalderbyen Ribe*. Århus 1985.
- Skov, H.: Kloakarkæologi i Ribe. *Archäologie i Schleswig/Arkæologi i Slesvig* 3/1993. Symposium Wohlde 5./6. 11. 1993. Red: D. Meier, 54-62.

Summary

In 1994 and 97 Vægtergade, V. Støckens Plads and Peter Dovns Slippe were examined archaeologically in connection with renovation of sewers (fig 1). In Vægtergade and on V. Støckens Plads we did not go back to strata not yet containing tile, that is before 1200. A single deeper hole, as well as borings, show that the area originally was situated very low, down to 1,4 meter under the surface of the sea. During the 12th century a drastic filling up of the area has taken place, before it was used, probably about 1240 based on dendrocronology dating of pilework. The finds from the two areas contain among other things reused remnants of a log-house (fig 3) and an oven vessel of glazed clay (fig 4).

In Peter Dovns Slippe it was also ascertained that the greater part of the area had been filled up and made ready for building during the 12th-13th centuries. An important find in the street was a wall founded on a strong foundation of sand (8-11). The wall was built of medieval large brick and can be dated to the 12th century, judging from the level of the sand foundation, combined with finds of earthen ware in the adjacent strata. An older younger dating can not be excluded yet. The time of the buildings demolition is not known.

Claus Feveile, arkæolog,
Den antikvariske Samling i Ribe

Arkæolog Hans Skov, museumsinspektør
Moegård Museum
8270 Højbjerg

Liljebjerget

- Anders Sørensen Vedels bogtrykkeri 1591-92

Af Erik Dal

Historikeren Anders Sørensen Vedel, der især huskes for sin oversættelse af Saxos Danmarkskrønike 1575 og sin folkeviseudgave 1591, var født i Vejle 1542; han gik i Ribe Katedralskole 1557-61 og boede senere - efter en årrække som slotspræst i København - i byen fra 1581 til sin død 1616. I årene 1591 og 1592 drev han et lille bogtrykkeri i sin gård Liljebjerget, og derfra kendes otte meget forskellige bøger. Artiklen omtaler disse bøgernes indhold og tekniske udførelse; på en almanak nær er de skrevet eller udgivet af Vedel og har relation til Ribe.

Liljebjerget - det er da et smukt navn til et hus. Og til en årbog - omend *By, marsk og geest* taler stærkt til en østdansker, der mange gange har besøgt denne rigt varierede landsdel. Men ordet er ikke fri fantasi - det er jo navnet på historikeren Anders Sørensen Vedels hus, hvori han i et par år havde sit eget bogtrykkeri; dets leder hed Hans Brun - nu er det sagt, man ved ikke andet om ham, og det står kun i trykkeriets kendteste produkt, Hundredvisebogen¹.

Spørger man, om der er noget mærkeligt i, at en privatmand anlægger sit eget trykkeri, så må svaret blive Ja, uanset hvor mange realiserede og urealiserede planer den lærde og ansete historiker end havde haft og havde. Ganske vist havde bogtrykkets sorte kunst været udøvet i en halv snes danske byer fra 1482 - også i Ribe i århundredets første år; men

Fig. 1. Anders Sørensen Vedel og hans første hustru Marine Hansdatter Svanning (1562-78). Relief på hendes epitafium i Ribe Domkirke. Foto: Lis Andersen.

Anders Sørensen Vedel und ihrer Frau Marine Hansdatter Svanning (1562-78).

By, marsk og geest 10, 1998, s. 51-63

med Københavns konsolidering som hovedstad efter reformationens indførelse havde håndværket samlet sig i denne by næsten som den eneste i det nuværende Danmark. Helt frem til provinsavisernes begyndelse c. 1730 finder man kun seks bogtrykkerier udenfor København, mest kendt Tycho Brahes på Uraniborg 1588-96 og biskop Thomas Kingos i Odense omkring 1700. Ribe melder sig endda først igen i 1810 med Ribe Stiftsavis². Det er værd at tilføje, at Liljebjerget også blev kaldt "Vedels lille Uraniborg" - ikke for ingenting havde han været mentor for Tycho Brahe under dennes udenlandsrejse 1562-65 - og Vedels hus havde virkelig en lille kuppel.

Virksomhedens karakter af privattrykkeri er klar, når man ser på de otte bevarede bøger fra 1591 og 1592, i alt 1200 sider: Tre prædikener ved adelige begravelser, to opbyggelsesskrifter, en ung afdød professors efterladte universitetsforelæsning på latin om nødvendigheden af filosofiske studier for teologistuderende, endelig Hundredvisebogen og - udenfor det korte geled - en almanak for 1593, der nedenfor vil blive nævnt som *rosinen i pølseenden*. Det synes overkommeligt at meddele nogle fakta om hver titel uden enhver ambition om dybere indtrængen i den omfattende litteratur om Vedel eller om Ribe, endsige om de nævnte adelige familier. Numre efter forkortelsen LN henviser til hovedværket om datidens bøger, Lauritz Niensens *Dansk Bibliografi 1482-1600*.

Bøgerne synes alle gedigne i indhold og ydre form, og ligprædikenerne er ens disponeret, men vel værd at se på. For hver bog angives antallet af kendte eksemplarer i LN II+III. Privatejede eksemplarer er meget få³.

Fig. 2. Liljebjerget lå vest for Domkirken i den sydlige del af Skolegade - mellem nr. 4 og 6. Ingen af datidens bygninger eksisterer i dag. Oplysningerne til Braunius og Hogenbergs prospekt fra 1598 over Ribe blev leveret af Anders Sørensen Vedel. Bygningen med kuplen under ζ-tegnet lige ved siden af borgertårnet bliver i teksten betegnet som "Vraniscus Velleian" - Vedels Uraniborg.

Auf diesem Prospekt von Ribe (1598) ist Liljebjerget mit einem "ζ" markiert.

Tre ligprædikener

I LNs emneordnede register fylder teologi 35 spalter og personalhistorie 10 af de øvrige 37. Titelne er totalt dominerede af bryllups- og mindedigte samt en del ligprædikener. Anders Sørensen Vedel fik foruden de tre nedennævnte udgivet to sådanne prædikener, unægtelig fra samfundets top: 1571 som en af de tidligst trykte over den mægtige kansler Niels Friis, der havde skattet den unge Vedel højt, og 1588 over Frederik II med de ofte citerede ord om, at en lavere spirituspromille kunne have virket livsforlængende. På Liljebjerget blev der trykt tre over adelige i den lokale kreds.

LN 1611: Ligprædiken over Claus Glambek⁴

Anders Sørensen Vedel: *Grundtrøst ... for Alle denem, hues gode Venner ere ved denne timelige Dødhensoffuede vdi HERREN: Faaregiffne vdi Erlig oc Velbyrdig Mands, salig Claus Glambechs til Rask Begræffuelse &c.* 1591. 48 blade, 3 eksemplarer. Forfatteren nævnes kun under fortalen.

Claus Glambek var født 1537, død 25.1.1591, begravet 7.3., og fortalen er dateret 24.6⁵. Han havde et smukt forløb som lensmand efter at have gjort sig bemærket under slaget i Ditmarsken 1559. Til side

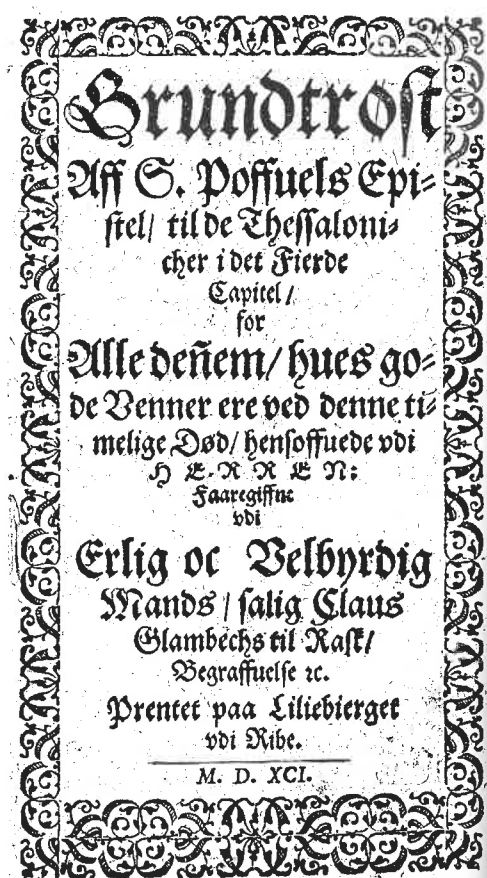

Fig. 3. LN 1611: Ligprædiken over Claus Glambek. Bemærk, at der ikke tages noget som helst hensyn til ordenes vigtighed eller deling, kun til trekantformerne; de afdøde nævnes først til sidst! Først c. 100 år efter struktureredes titelbladene efter indholdet. Rammen, hvis bredde er 68 mm, er sammensat af typelignende enhedsrøskener.

Der Name des Verstorbenen findet man erst unten in der Titelseite; die typographischen Dreiecke scheinen wichtiger zu sein.

samlede han gods om sin mødrene gård Rask vest for Horsens, men døde efter en løbskkørsel, dog med en seks ugers tid til at berede sig på døden. Han efterlod sin enke, Birgitte Rosenkrantz, og to af deres fire døtre, som via Vedels svoger Christian Laugesen bad ham trykke talen; den er tilegnet fru Birgitte, og en række slægtninges interesse for udgivelsen luftes i indledningen. Talen bygger på 1. Thess. 4, 13-18, der omtaler to slags trøst: Guds ord og bevidstheden om den afdødes gudelige liv og død.

Efter en indledning om det her antydede, følger som den første hoveddel, dvs. den første trøst, fem punkter om Claus Glambeks baggrund (hvor dog kun forældrene nævnes), hans ungdom, hans bestillinger og embede, deriblandt hele 23 år hos den fremragende Holger Rosenkrantz på Boller, videre hans gudelige liv og bortgang, hans afsked med mange slægtninge. De fire punkter fylder 16 sider, afskeden næsten 10. Den anden hoveddel fylder godt 50 sider med tre emner: om forskellen på hedningers og kristnes gråd over døde venner, om hovedtrøsten og om de dødes opstandelse⁶.

Næppe nogen vil tage prædikanten det ilde op, at han antyder den afdødes glæde ved veninder og venner: "Vi gjøre her met ingen Engel aff hannem", og han vidste det selv; han havde "en part for Kiødelighed metfød Skrøbelighed, en part ocsaa, at mand offte fororsages at gjøre disse Verdens Børn noget til vilie, for selskaff skyld".

LN 1622: Ligprædiken over Predbiørn Podebusk

Anders Sørensen Vedel: *Guds Børns Taal oc trøst vnder Kaarsset ... Faaregiffuen, vdi Erlig oc Velbyrdig, salig Predbiørn Podbuskis Begræffuelse, i Riber Domkircke.* [1591]. 56 blade, 4 eksemplarer.

Predbiørn Podebusk var født 1568, død 27.6.1591, begravet 8.8., og fortalen er dateret 21.12. Familien var uradel fra Rygen, faderen Mourids/Moritz⁷ og moderen Magdalene Sested overlevede sønnen, og talen er tilegnet dem. Den bygger på Rom. VII, 13-18 og indledes med ord om, at man ikke skal frygte ægteskab af frygt for at miste sine nærmeste. Så følger som i den foregående prædiken den første hoveddel med sine underdelinger, men man hæfter sig ved, at der her opregnes tre generationer af forfædre, altså 14 personer, deriblandt på mødrene side to Ri-

be-bisper: Hvortil nu denne familiekronike? spørger Vedel selv, men henviser med fem under-underpunkter til traditionen for slægtssammenhæng, som ofte udtrykt allerede i Gamle Testamente: Lad os stille mod at tilhøre den stamme, der omtales Johs. I, 12: Så mange, som tog imod ham... Derpå følger afdødes sæder og selskab, hans sygdom og tålmod og hans kristelige endeligt, hvorunder han på dødslejet tilkaldte Vedel, der smukt siger, at vort kors kun er at regne for et stråkors i sammenligning med det, Jesus bar.

To højst usædvanlige ting må nævnes i forbindelse med Predbiørn Podebusks liv og død. Som tiårig sendtes han til oplæring i Strassburg med den lærde mester Hans Aalborg - senere førende blandt københavnske boghandlere. Drengen var studiemoden efter to år, men syg af en svær hævelse i låret, der nødvendiggjorde krykke. Han skjulte imidlertid sygdommen for forældrene, levede syv år i udlandet og fik det bedre, men kom dog altså hjem igen; det kan hænges sammen med en frygt for faderen.

På dødslejet dikterede Predbiørn Podebusk et digt på godt 200 parvis rimede, frit udfyldte linier: om livsløbet, bedringen og svækkelsen med andre smerter og sved fra alle porer, afsluttet med hilsner og tak til familiens medlemmer - ikke noget kunstværk, men dog et ejendommeligt, godt skjult vidnesbyrd om en ung mands tanker. Den "første hoveddel" fylder her godt 40 sider, den anden bygger efter afdødes ønske på det nævnte Paulus-sted og fylder c. 50 sider: Hvad er det for en smerte, Guds børn lider, og hvilke slags trøst findes derfor?

LN 1613: Ligprædiken over Ingeborg Gyldenstjerne

Anders Sørensen Vedel: *Om Menniskelige liffs Kaarthed, Elendighed, Wstadighed, oc Bestemte Tid: Oc huad Raad oc Middel der imod skal bruges ... Fremsæt til Ligpredicken, vdi Erlig oc Velbyrdig, salig Frue Ingeborg [Gyldenstjerne]s, Albret Frisis til Haraldskier, etc. Begræffuelse.* 1592. 56 blade, 11 eksemplarer incl. Ribe Katedralskoles og Den antikvariske Samlings.

Fru Ingeborg var født 1546, død 6.9.1591, begravet 13.10., fortalen dateret 24.2.1592. Bogen er naturligt nok dediceret til den 45-årige afdødes ægtemand Albert Friis, den rige lensmand i Ribe⁸, og man kan med Liljebjergets redaktør få den tanke, at

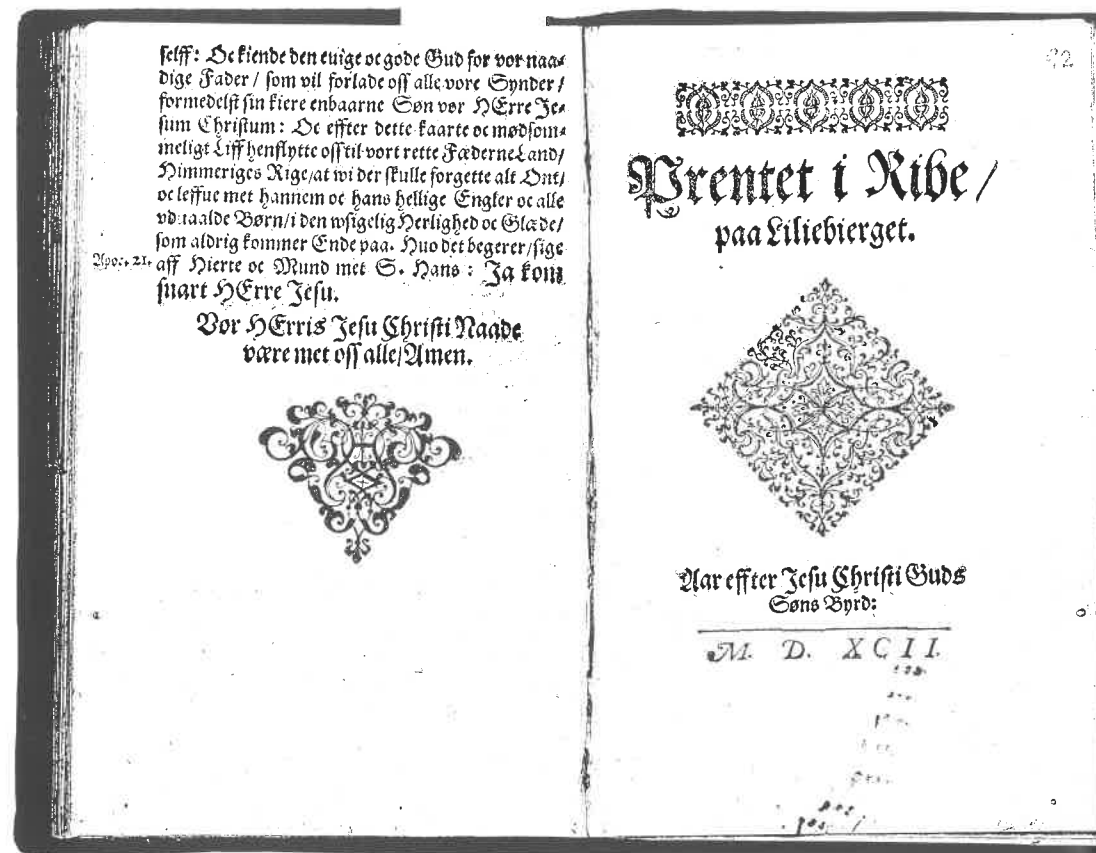

Fig. 4. LN 1618: Den XC. Psalme. Sidste opslag, som viser de to vignetter. Klummebredde 84 mm.

"Den XC. Psalme". Der letzte Aufschlag, der zwei Vignetten zeigt.

rådmand Søren Sørensens søn i Vejle, Anders Sørensen Vedel, og den jævnaldrende dreng fra det nærliggende gods, Albret Friis til Haraldskær, kan have kendt hinanden tidligt i livet. Atter her havde Vedel i hvert fald haft forbindelse med flere medlemmer af familien og fået dens opfordring til trykning, og familien var ikke hvem som helst, idet Ingeborg Gyldenstjerne var søster til Karen Gyldenstjerne, gift med ovennævnte Holger Rosenkrantz; hendes slægtsnavn nævnes i øvrigt ikke, men de to slægters våben trykkes bag på titelbladet.

Vedel taler ud fra Job 14, 1-6, indledningsvis dog ud fra Præd. 7,2: Det er bedre at gå til grædehuset end til gildeshuset. Todelingen af talen gælder også her, og der opregnes atter navne på "den drabelige slægt" i tre generationer - "lad ingen plumpe Folck af Wforstand støde sig her paa", thi erfaringen viser, at i en kritisk situation "Da suige de sorne førend de

baarne" - de edsvorne svigter før de (adels)født. Fru Ingeborgs levned rummer knap så meget stof som de mandlige afdødes, men om hendes omgangelse med godfolk hedder det smukt, at hun sagde "Ja og Nei til høje og lave". Da hun følte sig syg og gik til sengs, lod hun sig i tide berette, og hellere end at udsætte det og så have tabt mund og mæle, når præsten endelig kaldes. Derpå følger den direkte opbyggelige anden del, omhyggeligt delt i fire afsnit. - Man kan have lov at mene, at delingen mellem det biografiske, så kristeligt det end blev skildret, og det rent opbyggelige var en fordel, der savnes i mangen en nutidig ligtale.

Som det vil ses, fylder de tre prædikener rundt regnet det samme, c. 100 små sider. Efterhånden som svulmede ligprædikenerne ud over alle grænser og har umuligt kunnet fremføres mundtligt, indtil de 18. århundrede endte med foliobind på 5-600 sider

men det er værd at erindre, at man nu og da på prædikestolene havde et firdobbelt timeglas, hvis sand løb ud efter et, to, tre og fire kvarter - og jo så kunne vendes en gang om nødvendigt. Når man fra sin opvækst er vant til Anders Arrebos timeglas i Vordingborg Kirke, er man ikke fremmed for tanken.

To opbyggelsesbøger

Anders Sørensen Vedels tre ligtaler over medlemmer af Ribes adel går som omtalt ind i en hel litteratur af sådanne skrifter. Men selvfølgelig har de efter sagens natur også karakter af opbyggelsesskrifter, og også to af Liljebjergets andre tryk er religiøs litteratur. Man kan skæve til Harald Ilsøes bemærkning om, at Vedel måtte fodre trykkeriet med manuskripter, når man ser, at han i 1592 udgiver følgende prædikener fra sin tid som aktiv og agtet prædikant ved Københavns Slot allerede i 1570'erne, hvor han færdedes i et berigende milieu af mange af rigets bedste mænd⁹.

LN 1618: Den XC. Psalme

Anders Sørensen Vedel: *Den XC. Psalme: Moses Guds Mands Bøn. Met en kaart Vdleggelse, forfattet i Ni Predickener.* 1592. 92 blade, 11 eksemplarer.

Kun Det Kongelige Bibliotek har et sådant eksemplar, i alle andre er titelarket omtrykt med årstal 1593 - trods angivelsen "Pretet i Ribe paa Lilliebierget" trykt i København af Mads Vingaard. Årsagen er, at bogen er dediceret lensmand og hofmester, senere rigsmarsk Hack Holgersen Ulfstand¹⁰, med omtale også af hans tre år forinden afdøde første hustru Pernille Giøe, men at Vedel for sent havde opdaget, at den anden hustru Anne Parsberg var død i barselseng 5.8.1592. Fortalen var ganske vist fra 12.4.1592, men det tager nu engang tid at få trykt en bog, så nu måtte titelarket omtrykkes efter "firmaets" lukning med fortale fra 1.4.1593 og omtale af begge hustruer og en lille datter. Også Vedel havde iøvrigt prøvet at miste sin første, kun sekstenårige hustru, dog ikke i barselseng, så hyppigt dette end var, men af pest.

Bogen er et selvstændigt arbejde, og bortset fra en indledningsprædiken dækker hver prædiken omhyggeligt et eller flere af den storslåede salmes 17 vers, hvoraf de fleste har status som bevingede ord. En teologisk analyse skal ikke forsøges, men det er værd at citere en udtalelse i dedikationen: at Hack

Ulfstand og Pernille Giøe har gjort meget for Vedel under hans enorme arbejde med at samle stof til den Danmarks historie, som ulykkeligvis aldrig blev virkelighed, "besynderligen der ieg laa Børløss hos eder, fire Aar forleden [for fire år siden], paa Calundborg Slot; at I da ... viste icke huad Ære oc Gode i vilde beuisse mig, allermost met Danske Historiske Antiquiteter, som i begge meeddeelte mig samme tid"¹¹. Passagen udgik desværre, forståeligt nok, i det nye titelark.

LN 948: Historien om Jesu pine og død

Anders Sørensen Vedel: *Historien om Jesu Christi, vor Frelseris, Pine oc Død, Met Udvalgte Bøner, skjøne Figurer, oc merckelige Sententzer, baade aff det gamle oc ny Testamente. Forbedret met nogle ny Figurer, aff Moses Bøger oc Christi Fødsels Historie.* Forfatternavn kun angivet under dedikationen. 1592. 64 blade, 2 eksemplarer.

Dedikationen, dateret 25.1.1592, er værd at nævne: den gælder fru Beate Bilde, enke efter Ole Brahe til Knudstrup og således Tycho Brahes mor¹², i øvrigt dronning Sophias hofmesterinde, hvilket associerer til dronningens betydning for Hundredvisebogen. I øvrigt går bogen ind blandt mere end en snes passionshistorier før 1600. Luther udtalte sig ganske vist, siger Vedel i fortalen, mod bibelske billeder, men udsendte dog selv et sådant Passional for unge og enfoldige, uanset at for mange billeder kan drage opmærksomheden bort fra gudsordet. Bogen er det eneste Liljebjergtryk med illustrationer bortset fra de to adelsvåben i LN 1613.

På hver af passionalets venstresider finder man et træsnit og et tilhørende skriftsted, overfor et andet skriftsted og en bøn affattet af Vedel. Men man tager fejl, hvis man venter at finde et halvt hundrede passionsbilleder - halvdelen er fra Gamle Testamente eller fra tiden fra Jesu fødsel til fristelsen i ørkenen, og fint er det, at der vælges skriftsteder fra Ny Testamente overfor billeder fra Gamle Testamente og omvendt - vistnok Vedels egen idé.

Træstokkene er bortset fra to nye (jf. undertitlen) lånt fra LN 1306, det Passional af Rasmus Hansen Reravius, som tidens bedste danske trykker, Lorentz Benedicht i København, havde udsendt i 1575, og som er en af århundredets smukkeste bøger¹³; med ham samarbejdede Vedel både før og efter 1591-92. Træsnittene var antagelig af Benedicht selv, men

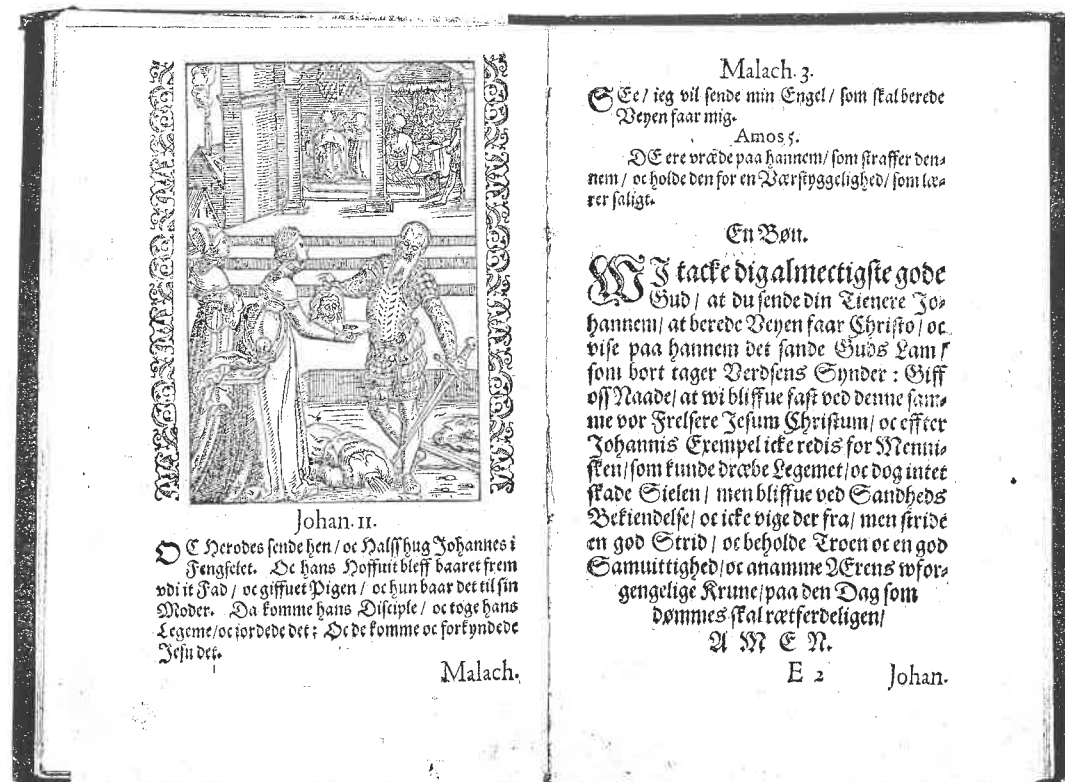

Fig. 5. LN 948: Historien om Jesu Pine og Død. Bøddelen rækker Salome Johannes Døberens afhuggede hoved, som hun havde forlangt af sin stedfader kong Herodes Antipas som løn for at danse for ham. Til højre skriftsted fra Gamle Testamente og en bøn af Vedel. E2 under bønningen betegner, at bladet er nr. 2 i bogens 5. ark; bladtal eller sidetal benyttes ikke. Klummebredde 64 mm.

Salome empfangt den Kopf von Johannes dem Täufer als Lohn für ihren Tanz für König Herodes Antipas.

byggede i mange tilfælde på Albrecht Dürers Kleine Passional fra 1509-10, og hos Benedicht er de omgivet af prægtige rammer. De tilpasses Vedels bogformat ved på hver side at få en smal stribe røskener (se fig. 5). R. Paullis stadig uundværlige bog *Lorentz Benedicht* viser udførligt, netop i anledning af denne bog, hvorledes træsnitmotiver ved kopiering spejlvendtes, fordi man jo tegnede, hvad man så på forlægget, og trykte med den nye træstok efter at have skåret den. - Det er værd at nævne, at initiativet til den væsentlige bog efter en bemærkning i fortalen skyldes "vore bogtrykkere"; trods af flid kunne Vedel vel ikke fylde deres tid.

LN 1475: Jens Sinnings "rusforelæsning"

Jens Andersen Sinning: *Oratio de studiis philosophicis theologiae studioso necessariis*. [Udg. af Anders Sørensen Vedel.] 1591. 16 blade, 4 eksemplarer.

Malach. 3.
 G E / ieg vil sende min Engel / som skal berede
 Veyen faar mig.
 Amos 5.
 D E re vræde paa hannem / som straffer den
 nem / oc holde den for en Værffygghed / som læs
 rer saligt.

En Bøn.

W i tacke dig almechtigste gode
 Gud / at du sende din Ziener Jo
 hannem / at berede Veyen faar Christo / oc
 vise paa hannem det sande Guds Lam /
 som bort tager Verdens Synder : Giff
 oss Naade / at vi bliffue fast ved denne san
 ne vor Frelser Jesum Christum / oc effier
 Johannis Exempel icke reds for Men
 sken / som kunde dræbe Legemet / oc dog intet
 skade Sielen / men bliffue ved Sandheds
 Bekendelse / oc icke vige der fra / men stride
 en god Strid / oc beholde Troen oc en god
 Samuittighed / oc anamme Vrens vfor
 gængelige Krone / paa den Dag som
 dømmes skal retferdeligen /

A M E N.

E 2 Johan.

igen, idet han blev ansat ved det genoprettede Københavns Universitet og steg til doktorgrad og rektorat; fra den tid, 1545, stammer talen. Hans liv fik imidlertid en sørgelig ende allerede 1547: han giftede sig, men da hans kone viste sig at vente barn med en anden, måtte han som embedsmand vælge mellem skilsmisse eller afsked; han valgte skilsmis- sen, blev kort efter syg og døde.

Jens Sinnings forelæsning handler som sagt om, at filosofiske studier er nødvendige for teologi-stude- rende. Men ordet filosofi er taget i den traditionelle brede betydning, og Sinning følger både den antikke retoriker Quintilians overordnede og Ciceros mere detaljerede plan for en tale og får plads til de syv frie kunster, der hørte til grunduddannelsen. Selv en kort gennemgang heraf er udenfor muligheden i nær- værende sammenhæng og kunne kun blive et svagt ekko af F. J. Billeskov Jansens efterskrift fra 1991, der i øvrigt indledes med forfatterens biografi.

Der er som sædvanlig private relationer bag Vedels interesse for sagen, idet han dedicerer udgaven

til Lauge Christensen, der var født 1573 og nevø af Vedels anden svigerfar, biskop Hans Laugesen, hvis hustru i øvrigt var Hans Tausens datter. Lauge var i 1591 på vej til studier ved universitetet, studerede senere i flere lande og blev rektor i Horsens 1625, men døde vistnok ret tidligt. Dog havde Vedel alle- rede forinden nedfældet tanker om svækkelsen af både latinskolenes og universitetets uddannelser og om forskelsbehandling af de studerende efter for- ældrenes indflydelse med det resultat, at nogle kom for tidligt i stillinger. Det vides ikke, om Lauge Christensen som rektor havde gavn af sådanne be- tragtninger fra en for os fjern historisk periode. Men sikkert er det, at Vedel selv repræsenterede den philippistiske og nationale humanisme, uanset at hans mange historiske studier og imponerende sam- linger ikke førte til den Danmarkshistorie, han var udpeget til at forfatte, men måtte sættes fra.

LN 1655: "Hundredvisebogen"

It Hundrede vduaalde Danske Viser ... [Udg. af An-

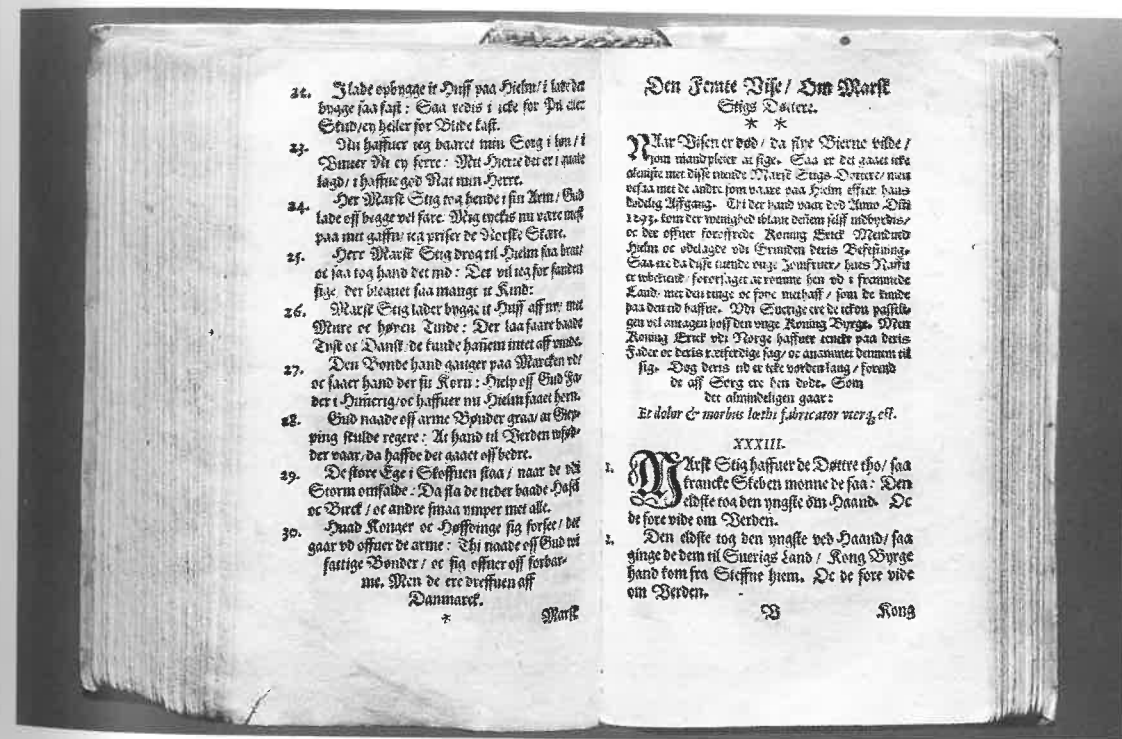

Fig. 6. LN 1655: Hundredvisebogen. T8v-V1r. Til venstre slutningen af visen om marsk Stigs byggeri på øen Hjelm efter mordet på Erik Glipping; de sidste strofer er tildigtet af Vedel. Til højre den uhistoriske vise om marskens landflygtige døtre. Foto: Lennart Larsen 1982 efter det meget store ex. i Universitetsbiblioteket. Klummebredde 66 mm.

Das Hundertliederbuch, typische Seiten einschl. des Kommentars Vedels.

ders Sørensen Vedel.] 1591. 260 blade - godt på vej til de syv andre bøgers 348 i alt, 9 eksemplarer incl. et privatejet deponeret i Den antikvariske Samling i Ribe.

Tilblivelsen af denne bog, en af de vigtigste i vor litteratur - eller måske rettere: vor litteraturhistorie - er ikke skjult for nogen, idet den er emnet for den syv sider lange fortale til dronning Sophie: I 1586, under et af sine besøg hos Tycho Brahe på Hven sammen med hans mor, hofmesterinde fru Beate Bilde, traf dronningen Vedel, og astronomen fortalte om sin gode gamle vens interesse for viser og hans store samling af forskellige håndskrifter. Dronningen ejede vistnok selv et visehåndskrift og bad om at se Vedels, men han ønskede at levere en renskrift af udvalgte tekster. Aftalen herom trak i langdrag¹⁵ som Vedels forehavender så ofte gjorde, og han blev nu og da rykket gennem fru Beate Bilde. Og så hedder det: "Nu er det ocsaa dissimellem kommen saa vilt, at ieg selff haffuer ladet indføre oc forlegge it Nyt Tryckeri her vdi Ribe, efftersom ieg oc da paa Huen berette for E[ders] F[yrstelige] N[aa]de at ieg haffde i Sinde, oc Kong: Majst. mildt oc høyløfflig ihukommelse; da oc samme tid med tilsaffn beuilget oc Priuilegirt. Saa ieg haffuer nu ingenlunde lenger kunde her met opholdet eders Naade ...". Utvivlsomt vil mange prise dronningen for at have "været Orsage her til, at saadant er vdgaaet paa Prenten, oc bliffuer nu den Menige mand metdeelt", og det er visselig berømmeligt at fyrstelige personer "iblant anden stor Omhu, ville end ocsaa tencke paa saadane Historiske Antiquiteter". Såvidt dedikationens ord om trykkeriet og om det i bred forstand historiske hovedsynspunkt.

Efter den prægtige fortale til læseren om forskellige sider af nyten og glæden ved viserne følger nu de tre afsnit, der mere end antyder, hvad man plejer at kalde kæmpeviser, trylleviser, historiske viser samt ridderviser, og som har præget al eftertid og defineret bind I-III og IVff. af hovedudgaven *Danmarks gamle Folkeviser*, 1853-1976. Det skal ikke her drøftes, hvorledes Vedel redigerede, supplerede og kommenterede visehåndskrifternes tekster, blot nævnes, at udgaven - som udførligt behandlet af Gustav Henningsen - oplevede en halv snes genudgivelser i 17. århundrede og yderligere 6 fra 1695 til 1787, nu forøget af Peder Syv til 200 viser. I 400-året, 1991, udkom den i facsimile. Men man savner

hos Vedel alt for mange ridderviser, og han havde da også forberedt en udgave af sådanne, som klart udtalt i dedikationen. Den udkom imidlertid først anno 1657 ved adelsdamen Mette Gøje under titlen *Den I. Part. Tragica*; en "2. Part. Comica" med mere muntre ridderviser var også forberedt, men så aldrig lyset. *Tragica* skal dog ikke være unævnt, fordi den ekstremt sjældne bog trods optryk vise for vise har været næsten umulig at få et helhedsindtryk af, men først i 1994 nåede frem til en udgave¹⁶.

LN 331: Niels Heldvads almanak for 1593

Niels Heldvad: *Almanach oc Practica, Paa det Aar effter Jesu Christi Guds Søns Byrd: M.D.XCIII. Beregnet ved Nicolaum Helduaderum*. 16 blade, 1 eksemplar.

Lad det være sagt med det samme, at Lauritz Nielsen og andre bibliografer meget praktisk henfører almanakker under det år, de gælder, men at de jo bør være trykt året før, her altså 1592. Den lille bog kan i øvrigt anskues under tre synsvinkler: fagligt, personligt (men ikke-Vedelsk) og på en tredje, ærke-ripensisk måde.

Det faglige: Almanakker må være de talrigeste af alle bøger og samtidig blandt dem, der hurtigst forsvinder - hvor mange har en lommekalender fra før 1983 liggende? De første nogenlunde sikkert bevarede danske kalendere er ikke bevaret, men universitetsfundatsen 1539 pålægger faktisk de to medicinske professorer skiftevis at udarbejde almanakker, og salmebøgerne indeholdt allerede da - og helt frem imod år 1700 - evighedskalendere, kalendarier. Fra 1555 til 1600 registrerer LN V c. 40 almanakker - med huller i rækken og til gengæld mere end een i visse år trods kongeligt forsøg på monopolisering 1578. De indeholder andet end det snævrere almanakstof og omfatter i pagineringen eller som tillægshæfte andet stof under betegnelsen Prognostica eller Practica: bibelske og astrologiske spådomme om epidemier, krige og naturfænomener og især naturligvis om årets vejr - først afskaffet 1833! Så selvom de først efterhånden blev rigere på egentligt læsestof, må almanakkerne have bidraget til at øge læsefærdigheden, også hvor man ellers ikke købte bøger, og op gennem århundrederne kunne anlægget udvides til fx 19. århundredes indholdsrige Folkekalendere.

Her skal blot nævnes, at vor almanak for 1593 op-

lyser om planeter og himmeltegn, prædikentekster, dagenes navne, husråd, markedsdatoer, kongelige og andre historiske mærkedage m.m., næsten alt indføjlet på en lille dobbeltside i rødt og sort tryk. Til afslutning tales om åreladning og kopsætning i forhold til månefasen og temperatur samt om bad og til sidst en side på latin af oldtidens største lægenavn Galenos. Vejrspådomme findes bl.a. som en lodret tekstlinje pr. halve måned. For juli 1593 hedder det: "Regn. Wsund tid oc Blest. Vinden til Suduest oc Vest". Om det slog til i 1593, er uoplyst, men for juli 1998 har det passeret perfekt, og disse linier er skrevet 28.7. med 13 grader og regnvej.

Det personlige: Dette blev ovenfor betegnet som ikke-Vedelsk, og dermed menes, at forfatteren, pastor Niels Heldvad i Hellevad ved Aabenraa (1564-1634)¹⁷, ikke ses at have haft forbindelse med Vedel, men vel blot har entret med Hans Brun, fordi der nu lå et trykkeri så nær som i Ribe. Hans almanak for 1591, den første, kunne jo ikke trykkes der, og den eneste kendte 1592-almanak er københavnsk.

Den lille bog er imidlertid en dråbe i havet: Heldvad var som ordrig og underholdende almanakforfatter og som populærvidenskabelig skribent tidens måske flittigste mand, og selvom de fleste af hans almanakker er gået tabt, er der ingen grund til at tvivle, når han i sit Prognosticon for 1625 siger, at han har udgivet sådanne på dansk og tysk i 34 år, over 60.000 eksemplarer i flere formater, og senere nævner han 100.000. Alt sammen kun en del af et forfatterskab på c. 30 titler, deraf nogle med optryk: historie, lokalhistorie, salmer, opbyggelse, en nyttig formularbog til støtte for brevskrivning og naturligvis skrifter om forskellige varsler m.m.

Han nåede ganske vist at opleve et tilbageslag: 1616 havde Christian IV udnævnt Heldvad til kgl. hofastrolog, -astronom og mathematicus; men i hans tid svækkedes troen på astrologi trods hans forsvar, og i 1634 forbød kongen fortsatte satirer og "partikulær spådom", og Heldvads sidste almanak indeholder derfor kun vejrspådomme.

Den fængslende personlighed har heldigvis fået sin underholdende biografi af H. V. Gregersen¹⁹.

Peder Hegelunds eksemplar

Det ærke-ripensiske: Når denne glose anvendes i forbindelse med en almanak, vil *Liljehjerget's* læserkreds vide, hvad ordet gælder: den indfødte ri-

penser Peder Hegelunds *Almanakoptegnelser*, der efter fagfolks brug gennem århundreder nu foreligget udgivet ved lektor Bue Kaae, efterfulgt af hans Hegelund-biografi^{20, 21}.

Peder Jensen Hegelund (1542-1614) tilhørte livet igennem det højere borgerskab i staden og var kun borte fra den under vigtige studier i København, Leipzig og Wittenberg. I alle tre tilfælde blev nogle af tidens bedste mænd hans venner, således var han i København sammen med Vedel. Hans karriere i Ribe gik fra rektorat ved skolen til lektorat i teologi, sognepræst ved domkirken og biskop fra 1595 - lektoratet og bispestolen desværre i skarp konkurrence med Vedel til skade for deres ungdomsvenskab. I hans forfatterskab står den oversatte skolekomedie *Susanna* med det originale mellemstykke *Calumnia* blandt vore første skuespil.

I alle årene brugte Hegelund de små kalendere med blanke højresider eller indskudte hvide blade til notater om alt. De afspejler foruden hans privatliv, herunder tabet af to af hans hustruer, stort og småt i byens og landets liv, herunder udtryk for kontakt med alle samfundslag fra konge til bonde, videre selvfølgelig naturfænomener og ulykker af forskellig art. Kalenderne strækker sig fra 1565 til 1613 med lakuner i begyndelsen af perioden, og den fra 1593 er sammen med tyve andre indbundet i eet pergamentbind, der således bliver tykkere, end bøgerne er høje.

Selv uden lokalhistoriske forkundskaber fristes man til at citere fra denne mærkelige kilde, men da emnet trods alt må kaldes midtpunktflyvende i vor sammenhæng, skal det blot siges, at kalenderne for 1590-92 kun rummer ganske enkelte notater om Vedel, deriblandt et par, der peger på en retsstrid mellem ham og Moritz Podebusk. Desuden noteres i 1591 døds- og begravelsesdato for de tre mennesker, hvis ligprædikener er omtalt her. Trykkeriet nævnes overhovedet ikke, end mindre Hans Bruns navn.

Notaterne i Heldvads almanak for 1593 fylder 15 sider i Bue Kaaes udgave og rummer - foruden lister over varer bestilt i Holland samt nogle ordsprog - c. 250 punkter trods udgiverens eliminering af årligt tilbagevendende minde- og huskedage. Fire af registrerede 90 henvisninger til Vedel gælder dette år: Han møder på kirkens vegne i en retssag om tiende - han prædiker (anledningen var en vakance) - "Kom M. Anders Veile hiem fra Sieland" - "Her Anders kom

siug hiem den 12. no." - På andre dage begår så en mand dobbeltmord og bliver siden stejlet og parteret, Moritz Podebusk bliver syg og dør, eller Hegelund giver en datter hendes afdøde mors sølvkæde.

Hans Bruns typografi

Enhver af Hans Bruns otte bøger kan ligge i en jakkelomme, omend jakken ikke vil have godt af Hundredvisebogen. Dette til trods for at de repræsenterer tre af de gængse bogformater: kvart til Sinnings forelæsning, oktav til seks bøger, sedez til almanakken; ordene betegner, at papirarket efter trykningen blev falsat 2, 3 og 4 gange til henholdsvis 4, 8 og 16 blade. Arkene betegnedes med bogstaver, og bladene nummereredes for hvert ark. Bladtal eller sidetal var forlængst opfundet, men bruges ikke i de her omtalte bøger.

Der var praxis for ret brede ark, og derfor blev kvart og sedez brede, oktaven omtrent som vore almindelige bøger - først A-formaterne har indført den proportion, der ikke ændres ved halvering. Men selvfølgelig var ikke alle ark på markedet lige store, og i dette tilfælde er Sinnings kvart ikke ret stor.

Som man kan se i Lauritz Nielsens disputats, der knytter sig nært til hans bibliografi²², anvender Hans Brun ikke gotiske skriftsnit, kun fraktur og antikva. Fraktur er de "krøllede bogstaver", der først i tidsrummet 1843-1900 bevægede sig fra 95 til 5 pct. af alle dansksprogede bøger og langt op i dette århundrede som en selvfølge indlærtes i 2.-3. klasse²³; de bruges i seks grader, den største kun i snørklet form til udhævning. Påfaldende virker det, at skriftsteder i LN 1618 sættes med mindre skrift end forfatterens text i samme linier. Til latin og nu og da til marginaler etc. bruges sædvanemæssigt antikva og kursiv.

Som vel alle andre bogtrykkere bruger Hans Brun ornamenteringsmateriel: initialer i både antikva- og fraktursnit. Rammer og friser findes kun sammensat af små typografiske elementer, røskener (Röschen, lille rose, som fransk roset(te)); som illustrationen viser, stilles de i Passionalet ved siderne af træsnittene for at udfylde den ønskede klummebredde. Endelig findes syv vignetter i stregornamentik, mest af ret sen type, og en stor og en lille vignette med et menneskehoved. Rød trykfarve bruges til pryde for et par af titelbladene, men almanakken er et væv af rødt og sort for at skabe relief i de talløse diminutive tegn og data²⁴.

Der er kort sagt intet mærkværdigt ved det lille trykkeris materiel eller brugen deraf; des mere grund er der til at fremhæve, at papir, sats og tryk er af god kvalitet.

Hvad der måtte være gået tabt af Hans Brun-titler, er selvfølgelig ikke til at sige. Ganske vist er tabt størst ved små formater, men der er på den anden side intet som helst påfaldende ved, at bøger fra tiden kun findes i et encifret antal, og det er næppe sand-

Printet i Ribe / paa Lilliebierget.

Nar efter Guds Søns Byrd:

M. D. X C i j.
Cum Gratia & Privilegio.

Fig. 7. LN 948: Historien om Jesu Pine og Død. Kolofon med figurvignetten i stor størrelse. Lærer Søren Mulvad Seem, der bruger vignetten i sit exlibris, påpeger, at den findes i en latinsk Bibel, trykt i Genève af Henr. Stephanus (Étienne). Den er kontrolleret i NT fra 1589(90). Forskelle i størrelse og meget små enkeltheder taler for, at de to figurer har en fælles kilde. Tidens figurer og illustrationer omtales ofte som træskårne, men desuden benyttes metalafstøbninger af de oprindelige små træsnit. Deklarationen "med nåde og privilegium" er sat med antikva, "latinsk skrift". Røskensfrisen foroven 66 mm.

Figurvignette, mit einer Vignette in einer Bibel von Henr. Stephanus nah verwandt.

synligt, at trykkeriet - trods en vis selvstændighed - er gået bredt ind i trykningen af folkelige småtryk.

En episode ... En karakter ... Et hovedværk

I bogtrykker Hans Bruns ukendte liv kan de to år i Ribe kun have været en episode. I Anders Sørensen Vedels liv er de jo heller ikke mere, set i rammen af 74 leveår og henvend 25 delvis store publikationer.

Vil man se tingene fra den mørke side, kan man pege på de større tilbageslag i Vedels travle liv, ikke blot forbigåelsen til det ene og det andet avancement, men fremfor alt naturligvis, at hans mangeårige planer, manuskriptindsamlinger og forarbejder til en stor Danmarkshistorie smuldrede - flere af hans Ribetryk incl. viserne var arbejdsmæssige afsporinger trods værdsættelsen. I 1594, umiddelbart efter hans støtte kansler Niels Kaas' død, bestilte regeringen i stedet et historieværk på latin hos filologen og diplomaten Niels Krag, til hvem det meste materiale skulle afleveres, men som ganske vist i 1601 døde fra et fragment af resultatet. Niels Krag blev omgående udnævnt til kgl. historio-graf, hvad Vedel aldrig havde opnået trods de ham pålagte opgaver²⁵.

Wegener taler umisforståeligt om de to år i Vedels liv. Han viser, hvordan Vedels indlevelse i den sociale og intellektuelle elite i Ribe og en vis sangvinsk svaghed i hans karakter tjener til at forhale løsnings af den store opgave, og at dødsfaldene, først i den lokale kreds, derefter blandt hans velyndere i de umiddelbart følgende år, gjorde deres. Med Wegeners ord: "Af Taknemmelighed eller Klogskab, af gammel Vane eller gammel Svaghed ansaae han sig forpligtet til at yde de høje Herrer al den Tjeneste, som de af ham begierede."²⁶

Men lad ikke dette være de sidste ord. For på afstand tåler "episoden" meget vel at ses positivt: som to håndfulde tidstypiske og gode bøger med et hovedværk som blomsten. Og Vedels indsats og personlighed som helhed kalder trods de tragiske træk ikke blot på højt anerkendende, men på varme ord.

*Hoc seculum plus habet Scientiæ quam
Conscientiæ.*

Dette århundrede har mere af viden(skab)
end af samvittighed

(Peder Hegelunds notat under 31. december 1593)

Noter

1. Det naturlige udgangspunkt for Vedel-studier er Harald IIsøes artikel i Dansk biografisk Leksikon med omfattende henvisninger. Hovedværket er fortsat C. F. Wegeners 300 foliosider, men se også fx. Petersen 1929, s. 391-404. Om Ribe se især Kinch 1884.
2. Bibliografisk: se Larsen III: Midtjylland, om Ribe s. 34-52. Oversigt over de 6 trykkerier, se Dal 1982, s. 30-43.
3. En række henvendelser til kendte samlere har afsløret to Hundredvisebøger og ikke andre titler; begge er "importeret" fra Sverige med c. 150 års mellemrum.
4. Dansk Biografisk Leksikon V, s. 210.
5. Bøgernes datoangivelser er ofte kirkelige mærkedage eller helgendage; de er konverteret til datoer, ofte med støtte i Hegelunds notater, se Hegelund. Man hæfter sig ved den lange afstand mellem død og begravelse.
6. Optryk af den biografiske del af denne og den flg. ligprædiken, se Bricka & Gjellerup.
7. Med sin barske biografi i DBL XI, s. 424.
8. DBL IV, s. 617.
9. Oplysninger som de her givne og mange andre også vedr. bøgernes skæbne i nutidens antikvarboghandel findes i Thesaurus. Det gælder for LN-numrene 948, 1306, 1613, 1618 og 1655, Thesaurus s. 110, 114, 120, 111 og 227. Om det nye titelark til LN 1618, se Nielsen 1923, s. 144f.
10. DBL XV, s. 154.
11. Børløss: uden gunstig vind; man kan forestille sig, at Vedel har besøgt ægteparret i Kalundborg og har været nødt til at forlænge besøget pga. vejret. Tak til ledende ordbogsredaktør Merete K. Jørgensen for drøftelse.
12. DBL II, s. 99.
13. Paulli 1920 og Reravius.
14. Sinning 1991.
15. DBL XIII, s. 404.
16. Se Tragica og Hundredvisebogen. - Et projekt på Københavns Universitets Institut for nordisk Filologi med titlen Folkevisen i 16. og 17. årh. har efter venlig meddelelse af red. resulteret i et firebindsværk med titlen *Svøbt i mår*, der ventes udgivet 1999. Om Vedel især Niels Werner Frederiksen: Anne Krabbes håndskrift, Fl. Lundgreen-Nielsen: De bogtrykte folkevisesamlinger

- i perioden 1591-1695, Marita Akhøj Nielsen: Notitser om Vedels redigering af ældre dansk poesi. - I 1999 ventes seniorforsker Henrik Horstbølls meget omfangsrige disputats *Menigmands medie...*, der venligt har været stillet til rådighed i manuskript. Den nævnes her mindre pga. et par detaljer lånt fra kapitel 12 om almanakker end for sin i materiale og delvis nye synspunkter meget store bredde. Vedels visebog placerer Horstbøll ikke blot pga. dens indhold af krønikelignende digte i kontrast til datidens "boleviser", men også i forhold til de små "håndbøger" med kombination af salme- og opbygelsesbøger, der spillede en så væsentlig rolle.
17. DBL VI, s. 206.
 18. LN 740 6.
 19. Gregersen 1967.
 20. Hegelund 1976 og Kaae 1977.
 21. DBL VI, s. 144.
 22. Nielsen 1923, s. 96-98.
 23. Paulli 1940.
 24. Lauritz Nielsen 1934, hvis sidste to blade har 9 ill. fra Ribe-tryk.
 25. DBL VIII, s. 235.
 26. Wegener s. 178-86, citatet s. 179.

Litteratur

- Ballhausen, C. J.: Se Thesaurus.
 Bricka, C. F., & S. M. Gjellerup: *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede. Samtidige Levnetsbeskrivelser uddragne af trykte og utrykte Ligprædikener*. I-II. Kjøbenhavn 1874-75 og 1913.
 Dal, Erik: *Dansk provinsbogtryk gennem 500 år. En boghistorisk skitse i elleve streger*. Bogtrykkerbladets Forlag 1982.
 Gregersen, H. V.: *Niels Heldvad. Nicolaus Heldvaderus. En biografi*. U. st. 1957. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 179. Tysk oversættelse, Flensburg 1967.
 Hegelund, Peder: *Almanakoptegnelser. Udg. ved Bue Kaae*. I: Tekst og oversættelse. II: Kommentar og registre. Historisk Samfund for Ribe Amt 1976.
 Henningsen, Gustav: *Vedel og Syv og bogtrykkerne. En bibliografisk undersøgelse af Hundredvisebogen. Danske Studier*, 1959, s. 53-84.
Hundredvisebog, Anders Sørensen Vedels. Faksimileudgave med indledning og noter af Karen Thuesen. København 1993.

- Horstbøll, Henrik: *Menigmands medie - Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840, en kulturhistorisk undersøgelse*. Benyttet i ms., udkommer 1999.
 Ilsoe, Harald: *Anders Sørensen Vedel. Dansk biografisk Leksikon*, XV, 1984 s. 318-24.
 Kinch, J. F.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*. I-II. København 1869-84.
 Kaae, Bue: *Biskop Peder Jensen Hegelund 1542-1614. En biografi*. Historisk Samfund for Ribe Amt 1977.
 Larsen, Grethe: *Danske Provinstryk 1482-1830. En bibliografi*. Udarbejdet af Grethe Larsen under red. af Erik Dal. Hidtil I-IV 1994-98, i arbejde V: Fyn.
 Lebech, Mogens: *Fra runestav til almanak*. 1969. Rigt illustreret.
 Nielsen, Lauritz: *Dansk Bibliografi 1482-1600 med særligt Hensyn til dansk Bogtrykkerkunsts Historie*. 2. udg. med Supplementbind ved Erik Dal. I-IV, København 1997. (1. udg. 1919-35).
 Nielsen, Lauritz: *Boghistoriske Studier til dansk Bibliografi 1550-1600*. Disputats, København 1923.
 Nielsen, Lauritz: *Dansk typografisk Atlas*. København 1934.
 Paulli, R.: *Lorentz Benedicht, Bogtrykker og Xylograf i København i sidste Halvdel af det XV Aarhundrede. Bibliografi med Indledning*. København 1920.
 Paulli, R.: *Den sejrende Antikva. Det trykte Ornatografisk Cirkel* 1940.
 Petersen, Carl, R. Paulli & Vilh. Andersen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*. I. København 1920.
 Reravius, Rasmus: *Passionale*. Formindsket facsimile udg. Oslo 1919 med fortale af J. Belsheim dat. 1880.
 Rosenkilde, V., se Thesaurus.
 Sinning, Jens Andersen: *Tale om nødvendigheden af filosofiske studier for den teologiske student*. 1545. *Oration... Facsimile of the Latin edition of Ribe 1591*. Translations by Christian Høgel and Peter Fischer. Postscript by F. J. Billeskov Jacobsen. Ed. by Eric Jacobsen. København 1991.
Svøbt i mår. Red. af Hanne Ruus og Flemming Lundegreen-Nielsen. I-IV. København 1999. (Forebyggelse).
Thesaurus Librorum Danicorum 15th and 16th Century. By V. Rosenkilde & C. J. Ballhausen. København 1987.
Tragica (1657). Udg. af Ebba Hjorth & Marita Akhøj Nielsen. København 1994.

- Nielsen. København 1994.
 Vedel, se Hundredvisebogen.
 Wegener, C. F.: *Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel*. 2. udg. 1847. Også som 3. levering af Vedels Saxo-oversættelse 1845-51.

Zusammenfassung

Nach Einführung der Reformation im Jahre 1536 wurde Kopenhagen immer bedeutender, und über 200 Jahre, bis an die Zeit der ersten Regionalzeitungen, gibt es nur sechs dänische Provinzdruckereien. Eine von ihnen wurde in Ribe von dem Historiker Anders Sørensen Vedel in seinem stattlichen Haus Liljehjerget betrieben unter Leitung des sonst nirgendwo erwähnten Hans Brun.
Vedel war 1542 in der südostjütischen Stadt Vejle geboren. 1557-61 besuchte er die Lateinschule in Ribe; die Stadt ist seit 948 Bischofssitz und war trotz vieler Rückschläge noch um 1600 als Handelsstadt bedeutend.
Sein Studium in Kopenhagen dauerte nur kurz, da er 1562 als Mentor des werdenden Astronomen Tycho Brahe nach Leipzig ging; später hat er auch in Wittenberg studiert. Dort - und als Hofprediger in Kopenhagen und freier Wissenschaftler in Ribe, wo er ab 1581 bis zu seinem Tode 1616 gelebt hat - hat er enge Verbindungen mit der intellektuellen und sozialen Elite aufbauen können.
Die wichtigste seiner frühen Arbeiten war eine Übersetzung eines mittelalterlichen Hauptwerkes, Saxo: Gesta Danorum, 1575 (gut 550 Folioseiten). Ohne formelle Ernennung zum kgl. Geschichtsschreiber war er aber zur Ausarbeitung einer Geschichte Dänemarks verpflichtet. Die Aufgabe wurde ihm zu gross, einflussreiche Gönner sind gestorben, und die Pläne wurden im Jahre 1594 einem anderen überlassen.
Von seiner Druckerei sind acht sehr verschiedene Bücher überliefert. Adelige Todesfälle in Ribe 1591 gaben zu drei Leichenpredigten Anlass; sie sind analog und straff gegliedert, mit einem persönlichen und einem erbaulichen Hauptteil.
Zwei erbauliche Bücher sind auch ganz oder teilweise von Vedel verfasst. Alte Kopenhagener Predigten über Psalm 90 sind weniger interessant als das einzige illustrierte Vedel-Buch, Die Geschichte vom Leiden und Tod Jesu. Hier übernimmt er von dem führenden Kopenhagener Drucker Lorentz Be-

nedicht die Holzschnitte für einer anderen Passional, die wieder auf Dürers Kleine Passion fusst.

Weiter gibt Vedel eine akademische Introduktionsvorlesung heraus: Über die Notwendigkeit philosophischer Studien für den theologischen Studenten. Der Verfasser Jens Sinning war ein bedeutender Melanchthonianer, aber schon 1547 ziemlich jung gestorben; seine Arbeit hat noch in diesem Jahrzehnt eine gründlich kommentierte Faksimileausgabe erlebt.

Ohne jeden Vergleich die wichtigste Publikation der kleinen Presse war das sehr oft neugedruckte "Hundertliederbuch" von 1591, in dem Vedel 100 Balladen aus seinen Sammlungen mitteilt, kommentiert und teilweise bearbeitet; die Balladen sind zwei- oder vierzeilige Strophen mit Kehrreim, ein wichtiges Element in der ganzen literarischen Tradition Dänemarks. Vedel gliedert sie in Gattungen, die noch für das Hauptwerk Danmarks gamle Folkeviser, 1853-1976, bestimmend wurden. Die Anreiz zu dieser Ausgabe verdankt Vedel der Königin Sophia, die er zusammen mit ihrer Hofmeisterin Beate Bilde, Tycho Brahes Mutter, bei diesem getroffen hatte.

Die letzte Publikation ist ein Almanach und Practica für 1593 von dem enorm produktiven populärwissenschaftlichen Verfasser Niels Heldvad; er bringt gängiges Kalendermaterial über kirchliche und historische Tage, Prophezeihungen etc. Das einzige überlieferte Exemplar gehört zu einer halbhundertjährigen Reihe von Almanachen mit Anzeichnungen des Ripenser Theologen Peder Hegelund - ein lebendiges Zeit- und Menschenbild; die Anmerkungen sind oft verwendet und in unserer Zeit herausgegeben worden. Über Vedel notiert er doch wenig und über seine Druckerei nichts. Sie war an sich von ordentlicher Qualität: unsere Illustrationen geben einen Eindruck von ihrem zeittypischen Stil.

Man kann - wie der "klassische" Biograph Vedels, C. F. Wegener - bedauern, dass fachliche Verhältnisse und persönliche Eigenschaften Vedel von seiner zentralen Aufgabe wegzogen. Doch sichern vor allem der Saxo und das Hundertliederbuch dem alten philippistischen Humanisten einen ehrenvollen und geschätzten Namen in der dänischen Geistesgeschichte.

Erik Dal, dr. phil.
 Forchhammersvej 1
 1920 Frederiksberg C

Ribe og striden mellem stiftamtmand og magistrat under Store Nordiske Krig

Af Iben Fonnesberg Schmidt

I begyndelsen af 1700-tallet var Danmark et land i krise og en stat i forandring. Størstedelen af landets befolkning led - som store dele af Europa - under en økonomisk lavkonjunktur, og disse forhold blev forværret af den Store Nordiske Krig, som brød ud i 1709 og kom til at vare helt til 1720. Staten var i stadig forandring, fordi de ændringer af det politiske og det administrative system, som blev påbegyndt ved enevældens indførelse i 1660, langt fra var gennemførte. I denne på mange måder turbulente tid kom magistraten i Ribe i strid med stiftamtmanden over Ribe Stift om magistratens varetagelse af byens styre, hvilket udviklede sig til, at centraladministrationen måtte skride ind og nedsætte en inkvisitionskommission i sagen.

I 1709 angreb Danmark, i alliance med Sachsen og Rusland, Sverige og blev dermed kastet ud i den Store Nordiske Krig, som skulle komme til at vare helt til 1720. Udgifterne til denne langvarige krig blev finansieret ved ekstraskatter, som blev pålagt hele befolkningen. Kong Frederik IV fulgte nemlig i sådanne ressourcekrævende tider det finanspolitiske princip ikke at røre ved satserne på de ordinære indtægtskilder, men i stedet at supplere disse med ekstraordinære indtægter, og det princip viste sig velegnet under Store Nordiske Krig. Her finansieredes de enorme ekstra udgifter hovedsageligt gennem ekstraordinære skatter med navne som krigsstyr, kopskat, hesteskat og karosseskat samt besluttede luksusskatter som parykskat og andre, som så alle efter krigens slutning kunne afvikles forholdsvis simpelt. Disse ekstraskatter blev i højere grad pålagt Danmark end de øvrige dele af det daværende monarki og ramte altså også Ribe hårdt¹. I 1715 måtte byen således betale 2305 rigsdaler og i 1716 2335 rigsdaler i krigsstyr, mens der i 1717 var kommet kopskat, hesteskat og karosseskat til, således at den i alt skulle betale 5305 rigsdaler - langt mere end den ordinære skat (se nedenfor). I 1718 lykkedes det byen at opnå et mindre nedslag i disse ekstraordinære skatter, så den dette år kunne "nøjes" med at betale 5157 rigsdaler i alt. Hvert år kneb det gevaldigt for borgerne at udrede det fulde beløb, så man var hele tiden i restance med en del af betalingerne².

I forvejen var det almindelige skattetryk steget kraftigt. I sidste halvdel af 1600-tallet var finansieringen af statens udgifter nemlig blevet ændret. Tidligere var statens udgifter i høj grad blevet dækket af indtægter fra krongodset - domæneindtægterne -

der for eksempel havde udgjort knap halvdelen af statens indtægter i 1602. Men for at betale den store statsgæld, som 1600-tallets mange krige havde oparbejdet, blev store dele af krongodset solgt i perioden efter 1660. Herved fik man midler til at tilbagebetale gælden, men bortsalget betød, at staten fremover ikke havde særligt store krongodsindtægter og derfor overvejende måtte finansiere sig selv ved hjælp af skatter. Ved år 1700 var den gamle domænestat altså blevet forvandlet til en skattestat. Det høje skattetryk belastede hele landets befolkning. En dansk fæstebonde mærkede således tydeligt forvandlingen fra domænestat til skattestat: i de sidste årtier af 1600-tallet betalte han 2,60 - 2,70 rdl. pr. tønne hartkorn i skat, hvor han i midten af 1600-tallet havde betalt 0,62 rdl. pr. tønne hartkorn - altså fire-fem gange så meget³. Også byernes borgere mærkede en tungere almindelig skattebyrde.

Hertil kom, at også militæret i begyndelsen af 1700-tallet udgjorde en stor økonomisk belastning for den danske befolkning i såvel fredstid som under krigene. Ikke blot havde Danmark en stor flåde, men riget var også blevet et af de mest militariserede lande i Europa: hvor der sidst i 1600-tallet var én soldat for hver 50 indbyggere, var der i begyndelsen af 1700-tallet én soldat for hver 25 indbyggere. Kun Sverige og Preussen havde en lignende høj grad af militarisering. Militærudgifterne udgjorde selv i fredstider mindst halvdelen af statens udgiftsbudget, og indkvarteringsbyrderne lå tungt på de danske købstæder⁴. Af byernes korrespondance med kongen og den centrale administration fremgår det, at de ofte forsøgte at slippe for denne byrde - eller det mindste at få den lettet lidt. Dette gjaldt også

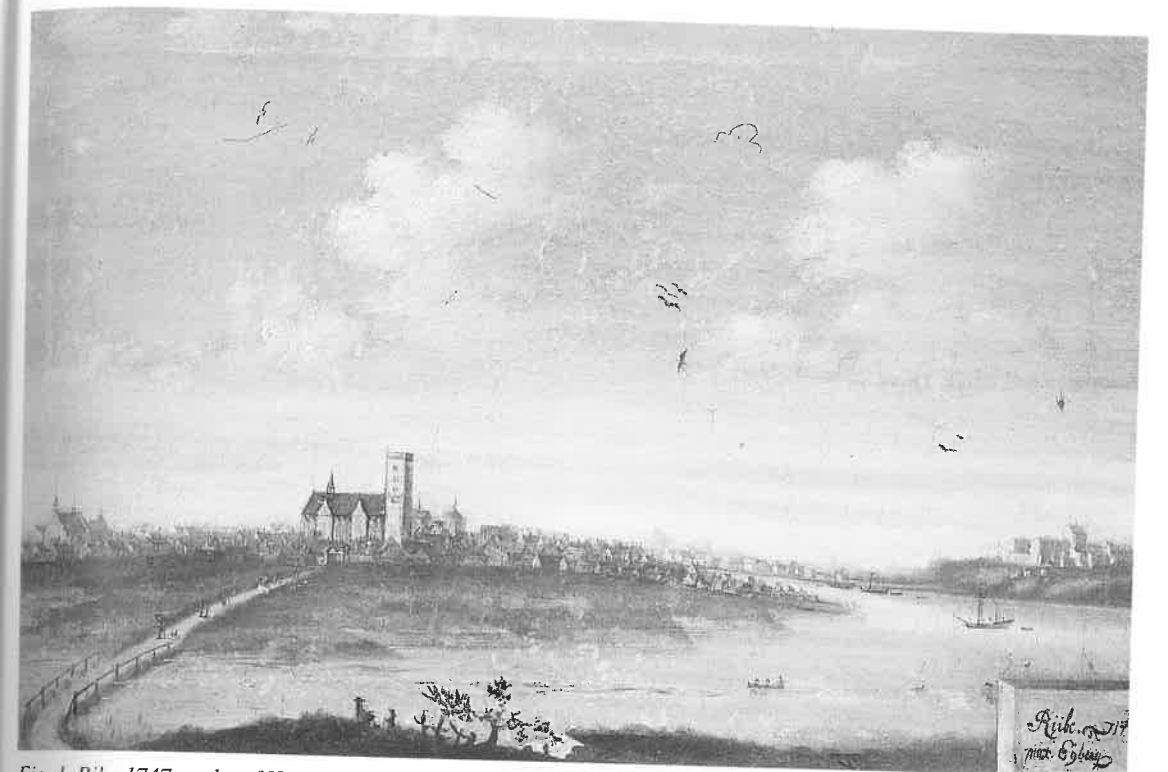

Fig. 1. Ribe 1747, malet af Hans Heinrich Eegberg. Foto: Poul Anker Nielsen.

Ribe 1747, painted by Hans Heinrich Eegberg.

Ribe, der for eksempel i det tidlige forår 1715 anmodede om at slippe for at skulle indkvartere flere soldater, men i marts 1715 fik afslag fra Land Etagens General Commisariat på denne anmodning⁵.

Byrderne var særligt tunge, fordi det danske hovederhverv, landbruget, var midt i en dyb krise, som varede fra midten af 1600-tallet til omkring 1740. Krisen skyldtes afsætningsvanskeligheder for de danske landbrugsprodukter. Eksporten af korn faldt, blandt andet fordi England fra 1689 begyndte at sælge korn til meget lave priser på det europæiske marked. Samtidigt faldt eksporten af kvæg kraftigt, fordi Nederlandene, som havde været et af de største aftagerlande af dansk kvæg, forhøjede importtolden på øksne og derved gjorde udenlandsk kvæg ude af stand til at konkurrere med det indenlandske kvæg. Depressionen nåede sit lavpunkt omkring 1735, og først fra 1740 gik det for alvor opad mod den nye højkonjunktur, som Danmark oplevede fra omkring 1750⁶.

Landbrugskrisen, 1600-tallets mange krige, det deraf følgende høje skattetryk samt statens er-

hvervspolitik, som favoriserede hovedstadsområdet, gjorde sidste halvdel af 1600-tallet og næsten hele første halvdel af 1700-tallet til en stagnations- og nedgangsperiode for de fleste af landets købstæder. Krisen i landbruget påvirkede købstædernes økonomi på to måder: for det første mistede købmændene i udskibningskøbstæderne indtægter ved ikke at have handelen med korn og øksne med fremmede opkøbere. For det andet reducerede krisen den indenlandske efterspørgsel, fordi landbefolkningens købekraft faldt. Da købstæderne jo var landbefolkningens indkøbscentre, var de særdeles sårbare overfor svingninger i landbrugernes efterspørgsel. I kriseperioder for landbruget svandt næsten alle købstæders almindelige handel med oplandet derfor stærkt ind. Alt dette forværredes så yderligere af, at de kriseramte købmænd i købstæderne efterhånden ikke længere havde den fornødne kapital til at investere i de nye projekter, som den merkantilistiske stat satte i gang andre steder, primært i hovedstadsområdet, og som kunne have givet købstæderne nye indtjeningsmuligheder⁷.

Ribe var blandt de hårdest ramte købstæder, da byen havde været en af de vigtigste udskibningshavne for øksneeksporten. Allerede i 1680 beskrev Ribes borgere i en skrivelse til Rentekammeret byens store "decadence", som blandt andet skyldtes nedgangen i øksnehandelen⁸. I begyndelsen af 1700-tallet led byen, som på dette tidspunkt talte et par tusinde indbyggere, stadig hårdt under krisen. Dette ses også af byens skatteansættelse. Hvor den i 1656 var sat til 263 mark, i 1667 til 82 mark og i 1680 til 40 mark, var skatteansættelsen i 1735 faldet til bare 13 mark⁹. At øksnehandelen også under Store Nordiske Krig var voldsomt reduceret, fremgår blandt andet af Ribes pengemesterregnskaber: i 1718 fik byen kun 15 rigsdaler i bropenge fra staldøksne og heste, hvilket var et absolut lavpunkt og katastrofalt for byen, som her mistede nogle af de indtægter, den hidtil havde kunnet bruge til at holde byens fælles ejendomme og veje og broer i god stand¹⁰.

Administrationen af Ribe

På denne tid blev byen styret af en magistrat og var under tilsyn af en stiftamtmand. Hertil kom, at byens borgerskab var inddraget i byens styrelse, idet de af byens indbyggere, der havde fået borgerskab, kunne deltage i rådstuemøder og have forskellige ombud såsom at taksere skatterne eller bistå i revisionen af byens regnskaber¹¹. I sidste halvdel af Store Nordiske Krig bestod byens magistrat af en præsident, Casten Worm, en borgmester, Peder Bang, samt tre rådmænd: Morten Henriksen Evendorph, apoteker Johan Joachim Neumann og Nikolaj Riis. Dette, at magistraten var ledet af en præsident, var et særligt privilegium, som Ribe fik i 1667, hvor titlen ændredes fra første borgmester til præsident¹². Antallet af rådmænd var i løbet af 1600-tallet blevet indskrænket fra otte til tre, men derudover var byens ledelsesform ikke ændret meget siden middelalderens slutning.

Rekrutteringen til magistratens poster var imidlertid ændret. Magistratembederne havde mistet prestige, og desuden var det i de dårlige økonomiske tider kun meget få, der for den ringe løn, der blev givet øvrighedspersonerne, var villige til at påtage sig et så tidskrævende arbejde. Embederne tiltrak derfor ikke længere de kompetente mænd, som hidtil havde søgt at blive medlemmer af magistraten. Blandt andet derfor var der stor utilfredshed med

Fig. 2. Mathias Worm døde i 1707 og hans kone Margreta de Hemmer i 1723. I Ribe Domkirke hænger deres epitafium med portrætterne. Foto: Lis Andersen.

The epitaph of Mathias Worm and Margreta de Hemmer in Ribe Cathedral.

købstædernes magistrater i centraladministrationen. Måske i et forsøg på at imødegå dette havde kongen i 1667 udpeget den veluddannede Mathias Worm, søn af Ole Worm og opvokset i København, til præsident i Ribe, skønt han ikke havde nogen egentlige forbindelser til byen¹³.

I 1700 overtog Casten Worm så embedet efter sin fader. Worm-slægten talte i denne periode flere højtstående kongelige embedsmænd, blandt andet to af Casten Worms farbrødre, Willum og Johan Worm. Willum Worm var ud over at være justitiarius Højeste Ret også kancellieråd og aktiv i Danske Kancelli indtil sin død i 1704; Johan Worm havde arbejdet i både Danske Kancelli og Rentekammeret før han i 1708 blev generalprokurør, hvilket han blev til sin død i 1718¹⁴. Hvor præsident Casten Worm altså ikke var af gammel Ribe-slægt, men som af en tilflytter, var de øvrige medlemmer af byens magistrat, borgmesteren og rådmændene, alle af gamle Ribe-slægt.

Stiftamtmandembedet var forholdsvis nyt og var opstået som resultat af en række omlægninger i 1600-tallet af såvel central- som lokaladministrationen. De største ændringer i den lokale administration var omdannelsen af de gamle len til amter og fastlæggelsen af regeringens forhold til købstadsstyrelserne. I 1662 blev det i en kongelig ordre påbudt, at lenene skulle kaldes amter, og at lensmændene herefter skulle kaldes amtmænd. I forvandlingen fra lensmandsposter til amtmandsposter blev disse embeders ansvarsområder kraftigt beskåret. Desuden udnævntes en række stiftamtmand, som skulle være centraladministrationens øverste lokale repræsentanter og fungere som mellemled mellem den og lokalbefolkningen og formidle dens beslutninger til de underordnede lokale embedsmænd og befolkningen. De skulle desuden føre tilsyn med amtmændene i deres stift, samtidigt med at de ofte selv var amtmænd i et eller flere amter der. Hvor lensmændene havde besiddet stor selvstændig magt, blev amtmændene altså indpasset i det centraladministrative hierarki og underordnet centraladministrationens ledelse i København.

I enevældens første år rørte kongerne ikke ved købstadsstyrelsen, som altså i disse år heller ikke mærkede noget til centraliseringsbestrebelse. Tværtimod fik borgerstanden som tak for hjælpen ved enevældens indførelse i 1660 opfyldt deres ønske om direkte forbindelse til kongemagten. Når der udstedtes kongelige befalinger, skulle disse sendes

direkte til magistraten. Borgerne fik også ret til at sende sager direkte til kongen uden om andre myndigheder.

I januar 1682 kom imidlertid købstadsforordningen, som slog byernes underordningsforhold under kongemagten fast og opsatte detaljerede regler for købstædernes indre forhold. I juli 1682 blev centraladministrationens kontrol med købstæderne atter slået fast, da det i stiftamtmandenes nye instruks blev understreget, at disse skulle have inspektion med deres stifts købstæder og disses øvrighed, og at de derfor mindst en gang om året skulle besøge hver købstad i deres stift. Fandt stiftamtmanden uregelmæssigheder i købstædernes styrelse, skulle det straks indberettes til centraladministrationen¹⁵. På denne måde blev købstæderne indlemmet som det lokale led i den samlede centraladministration. Selv om der ikke var sket de store ændringer i købstædernes indre styre, idet magistrat-styreformen blev bibeholdt, skete der altså store ændringer i forholdet mellem købstad og centralstyre. Man skal dog nok regne med, at der er gået nogen tid, fra disse ændringer blev iværksat i 1660'erne-1680'erne, til de for alvor slog igennem på lokalt plan.

Ribe lå i Riberhus Amt, som var et af de tre amter i Ribe Stift; de øvrige to var Koldinghus og Lundenæs-Bøvling. Stiftamtmand i Ribe Stift og amtmand over Riberhus Amt var Heinrich Ernst von Calnein, som blev udnævnt til disse poster 16. marts 1711. Calnein havde før sin udnævnelse til stiftamtmand været overhofmester ved det ridderlige akademi i København¹⁶. Som stiftamtmand - eller stifts-befalingsmand, som det også kaldtes - var Calnein altså centraladministrationens øverste lokale repræsentant i Ribe Stift og havde det direkte tilsyn med købstæderne og med købstædernes øvrigheds-personer¹⁷. Stiftamtmandsresidensen lå i Ribe, og kontrollen med denne by har derfor formodentligt reelt været skarpere end kontrollen med de øvrige købstæder i stiftet, der blev besøgt regelmæssigt, men sjældnere.

Striden mellem stiftamtmanden og magistraten

Midt under Store Nordiske Krig opstod der en krise mellem Ribes stiftamtmand og Ribe bys magistrat¹⁸. Striden begyndte med, at stiftamtmand Calnein rejste en række klager mod magistraten. Klagerne blev indgivet over flere år og handlede gennem hele for-

Fig. 3. Mathias Worm boede på Nederdammen 25, og på baghuset sidder denne mindeplade. Foto: Lis Andersen.

Mathias Worm lived in Nederdammen, and a plaque is placed on the house.

løbet primært om magistratens forvaltning af byens indkomster og dens regnskabsførelse, men antallet af Calneins klager steg fra 1713 til 1718, og de ændrede delvist indhold.

I april 1713 klagede Calnein over, at Ribes skateregnskaber for 1710-1711 skulle have været indleveret til Rentekammeret, som havde rykket for dem. I 1715 klagede han på et rådstuemøde 18. november over, at der ikke var orden i rådstuens breve og protokoller, ligesom han manglede en fortegnelse over indkomsterne fra byens jorder. Desuden krævede Calnein svar på, hvordan magistraten forestillede sig, at "byens Publique reparationer paa bedste og nøtteligste maade kand blive forretagen, og heldst de allernødvendigste, Saasom Skibbroen, dend Syndre Port og deslige". Endelig krævede Calnein, at hele magistraten skulle være til stede, når

byens sager afgjordes. I 1716 fremkom Calnein i et brev af 9. januar med et nyt krav: nu ville han se kopier af fundatser vedrørende byens ejendomme og de ejendomme, hvis indtægter skulle bruges til at forsørge byens fattige¹⁹.

Sagen kulminerede, da Calnein i sensommeren 1717 pludseligt sendte en supplik til kongen og bad ham gribe ind og nedsætte en kommission, som kunne undersøge magistratens embedsførelse. Calnein fremførte en række klager: midlerne til de fattiges forsørgelse formindskedes, fordi de ejendomme, som var testamenteret til at forsørge dem, forfaldt; magistraten havde ifølge Calnein ikke styr på restancerne på udlejen af byens jorder og enge; byens damskifter, broer og dæmninger forfaldt; og endelig klagede Calnein over, at indtægterne fra de enge, som magistraten beholdt til finansiering af

damskifternes reparation, ikke reelt blev brugt til at reparere disse²⁰.

Sagen blev behandlet i konseillet 1. september 1717, og det noteredes, at konseillet mente, at "Commiss. kunde bevilges, men 2 commissarier kunde være nok for at spare bekostning"²¹. Det var på dette tidspunkt almindeligt at nedsætte kommissioner til at afgøre tvistigheder, men inkvisitionskommissioner over købstæders forhold synes ikke at have været almindelige²².

Inkvisitionskommissionen begyndte sit arbejde 9. maj 1718 med at udstede en stævning til et møde i Ribe 5. juli 1718²³. Nu reagerede præsident Worm, som i en supplik til kongen klagede over, at Calnein nogle gange holdt magistraten uden for sager, der vedrørte byen. Dette var således blandt andet sket i forbindelse med en krigsstyrsrevisionskom-

missions besøg i byen²⁴. Desuden beklagede Worm, at Calnein havde bedt om en inkvisitionskommission over byens forhold, idet en sådan betød en ekstra udgift for byen - hvilket ikke "hafde været fornøden, om stifta.[stiftamtmanden] hafde med større forstand gaaet den rette vej". For at spare byen omkostningerne ved en kommission bad Worm at få specificeret Calneins klager, idet han så "inden 6 uger vil besvare og forklare dem saaledes saa at ingen Commission skal giøres fornøden". Hvis dette ikke var muligt, og hvis inkvisitionskommissionen altså skulle nedsættes, havde Worm en række indvendinger. Blandt andet ønskede han, at kommissionen ikke alene skulle undersøge magistratens forhold, men også stiftamtmandens forhold angående byen. Ligeledes ønskede Worm, at de borgere, som havde oppebåret byens indkomster, skulle indkaldes og aflægge regnskaber for disse²⁵.

I juli 1718 fremførte Calnein så overfor kommissionen 20 klagepunkter. Nogle af disse punkter var gentagelser fra tidligere år, men der var også kommet nye til. Kravene om at se rådstuens protokoller og om at få en redegørelse for byens lejeindtægter fra jorder og enge blev gentaget. Også kravet om en redegørelse for de fattiges kapitaler kom frem igen: "Hvad de fattiges Indkomster kand være, at forstaae, det som baade henhører til byen og de fattige, saasom Gildens boeder, giæste boeder, almisse boeder, og flere deslige Capitaler, og hvor meget til byen henhører, samt hvor meget til de fattige. Item hvor af det kommer at samme boeder i Eendeel nedbrydes, I Eendeel rujneris og gandske bliver øde. Endelig hvor de Capitaler som til Byens fattige ere bestaaende, hos hvem, hvor J og hvad frugt eller Rendte der af aarlig Nydes, saa og til hvem frugten Der af bliver udgifven". Endelig blev også klagen over manglende orden på restancerne på lejeindtægterne fra byens enge og jorder gentaget.

Blandt de nye krav og klager var, at Calnein ville se dokumentation for, hvornår der sidst var blevet holdt visitation i Ribe før hans udnævnelse til stiftamtmand; han ville ligeledes se bevis for, hvornår magistraten sidst havde aflagt regnskaber, og for indbetaling af skatterne. Desuden krævede Calnein en oversigt over alle byens indtægter, en jordebog over byens enge og jorder, og en oversigt over, hvem der lejede byens marker og jorder. Calnein forlangte også at se et regnskab for istandsættelsen

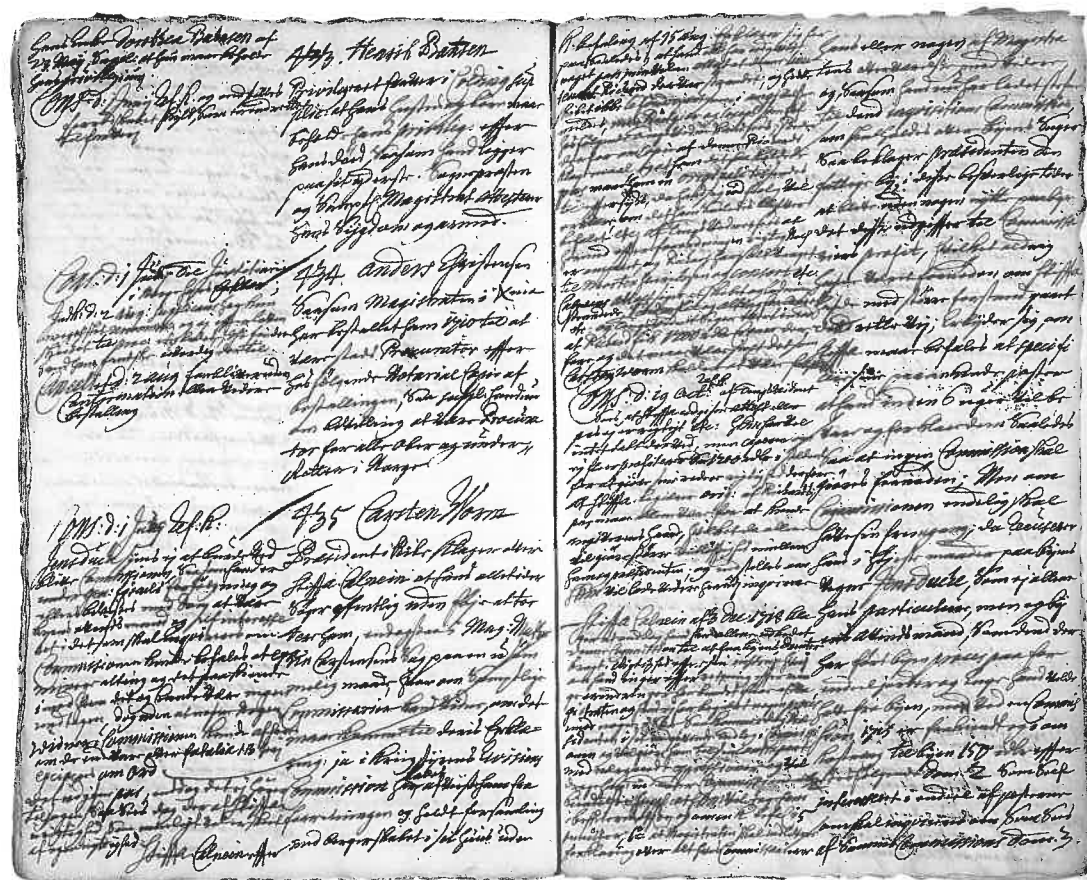

Fig. 4. Casten Worms supplik fra 1718 blev indført i Kancelliets kopibog. The petition of Casten Worm was written into the Chancellery's letter book.

Fig. 5. I 1708 blev det gamle rådhus i Grønnegade fraflyttet, og i 1709 rykkede man ind i den bygning, der i dag kaldes "Det Gamle Rådhus". En af nyanskaffelserne var et bord, sandsynligvis dette ovale bord med den ledertrukne bordplade. Foto: Lis Andersen.

In 1709 the city council moved into "The Old Townhall". This table was probably bought at that time.

og indretningen af det nye rådhus i 1709: magistraten skulle "aflegge Regenskab hvad det nye Raadhuus har kost, og hvor mange Penge til dets hielp for det gamle Tømmer og Steen sampt grunden af forrige Raadhuus er Jndkommen".

Calnein klagede endvidere over byens brandberedskab og ville vide, "hvorfore icke Brand Reedskab i Byen af Spøgter, Spande og deslige er forordnet og anskaffet"? Calnein klagede nu også over den manglende vedligeholdelse af byens diger og veje og udbad sig en forklaring på, "dend saa kaldede Skibbroe er saaledis blefven stoppet, at fast icke een Baad kand flyde der over", trods det at der "for Een Snees aar siden kunde gaee smaae Jagter til Byen; Ja, for 40 aar siden kunde her i byen ligge Snecker paa 4 à 500 tønner og nu icke baade paa 10 tønner, og hvorforre denne aae icke hvert aar er Ryddet, sampt dend SteenMuur eller Bolværk som gaar langs med Skibbroe Aaen icke Aarligen repareret, in summa hvorfore ald dend ... fordærv icke i tiide er forrekommet". Calnein ville også have en forklaring på, "hvorfore icke Pæle findes paa begge sider af kiøreveien, fra dend Nordre fiæle broe til Enden af veyen, at folck der efter kand kiørre og Ridde ved Natt og dag, Naar Vandet er høit." Calnein fortsatte polemisk med at kræve besked om, "Paa hvis ansvar det vil ankomme med de Siæle, som formedelst samme pæles mangel, i høie Vande, nu paa nogle aars tiid ere ombragte"? Endeligt udbad Calnein sig en forklaring på, hvorfor magistraten ikke havde reageret på hans tidligere henvendelser om disse forhold²⁶. Calneins mange klager tegner et trist billede af en by i forfald, men spørgsmålet er, om der virkeligt var hold i klagerne over magistratens embedsførelse.

Klagersnes rigtighed

Alle Calneins klager handlede om ting, som stiftamtmanden ifølge sin instruks havde pligt til at føre tilsyn med, og magistraten anfægtede da heller ikke på noget tidspunkt Calneins ret til at blande sig i disse forhold. Det er på baggrund af det bevarede kildemateriale ikke muligt at tage endelig stilling til, hvorvidt Calnein havde ret i alle sine klager. Der er ikke bevaret nogen rapport fra inkvisitionskommissionen, som i det hele taget ikke har efterladt sig mange spor - vi véd ikke engang, hvornår denne kommission sluttede sit arbejde. Det er meget mu-

ligt, at Calnein har overdrevet i sine beskrivelser af byens forfald og af magistratens mangler for at få Danske Kancelli til at skride ind. Graden af byens materielle forfald kan ikke længere vurderes, og i det hele taget kan kun få af klagepunkterne kommenteres.

Byens pengemesterregnskaber kan give oplysninger om restancerne for mark- og engleje, som Calnein mente, der ikke var styr på. Regnskaberne viser, at disse restancer i 1715 var 303 rigsdaler, men at de i 1716 var faldet til 271 rigsdaler og i 1717 til 255 rigsdaler. I 1718 steg de samlede restancer for 1713, 1714, 1715, 1717 og 1718 dog til 319 rigsdaler²⁷. Der var altså tale om betydelige restancer, men rådstuen synes at have haft overblik over dem, og faldet i 1716 og 1717 tyder på, at magistraten har forsøgt at inddrive restancerne fra borgerne.

Et referat fra et rådstuemøde i maj 1718 viser, at magistraten ganske rigtigt havde nogle regnskaber, som i nogle år havde været ureviderede, og at der må have været uorden i nogle af magistratens brev-bøger og dokumentsamlinger²⁸. Magistraten besluttede nemlig på dette møde at udarbejde en fortegnelse over byens breve, primært af hensyn til en anden kommission, som snart kom til byen²⁹, men også for at imødekomme "dend af hans Kongel: Maj:st allernaadigste ofuer Byens Sager anordnede reuisions Commission". Desuden bad præsident Worm på dette møde den øvrige magistrat om at hjælpe ham med at gennemgå de "i Nogle Aar ureviderede" regnskaber, så restancerne kunne blive inddrevet. Derudover blev der holdt syn over gildets og de fattiges huse³⁰. Også et brev fra præsident Worm til kongen fra sommeren 1718 tyder på, at magistraten var ved at klarlægge forholdene omkring byens eng³¹. I maj 1718 indleverede amtsforvalter Bunden en oversigt over restancen på kop- og krigsskat for 1717, og tre dage senere lavede magistraten på rådstuemødet en liste over samme restancer. Dette blev fulgt op af, at magistraten 9. juni besluttede at inddrive disse restancer fra 1717³². Calnein havde altså ret i, at magistraten havde været sløset med nogle af sine sager. Men det var nu ganske almindeligt forekommende, at byerne var i restance med de store ekstraskattebeløb. Af centraladministrationens arkiv ses det, at Rentekammeret måtte rykke mange af de danske købstæder for restancer. Problemet synes at have været landsdækkende; i foråret 1718 var det blevet så galt, at der blev udsendt en

kongelig forordning om inddrivelse af resterende skatter³³. Også dét at være bagud med indsendelse af regnskaberne var almindeligt blandt danske købstæder; Rentekammerets renteskriverkontor sendte flere enslydende rykkerbreve herom ud til en række danske købstæder. Dette skyldtes formodentligt ikke så meget sløseri hos de forskellige byers magistrater, som at borgerne reelt ikke kunne betale ekstraskatterne.

Med hensyn til Calneins klage over byens forfald viser regnskaberne fra byens to kæmnere, at der løbende blev foretaget små reparationer på byens

Fig. 6. Casten Worm vides at have forfattet teksten på to kisteplader i Domkirken. Den her viste tilhører Anne Margrete Svane, død 1737. På Sophie Stouds (død 1714) har han digtet et vers:

*Spor noget ad hvem her er Lagt
I Skiul For verdens moye
Den læser Skal det være Sagt
Ham ingen Kand fornøye
Thi hvilken haand Kand grafue ud
Hvad pen Kand noksom skrive
Dend Dyd Som var hos SOPHIE STOUD
Hun Skal et forskrift blive*

Casten Worm has written the text of two coffin plates. This one belonged to Margrete Svane, who died in 1737. On Sophie Stouds plate (dead 1714) he wrote a poem.

veje, broer og møller. Hvad angår Calneins klage over Sønderports forfald, viser kildematerialet, at magistraten faktisk i sommeren 1716 beordrede byens ene kæmner at reparere denne. Kæmnerregnskaberne viser, at der blev foretaget en del reparationer dér i august 1716, hvor byens daværende kæmner til Sønderport, Christen Andersen Snedicker, ansatte muremestre og karle til at foretage diverse reparationer på porten. I alt brugte denne kæmner dette år 251 rigsdaler, hvoraf langt størstedelen gik til Sønderports reparation. Kæmnerens regnskaber viser desuden, at der i 1716 også blev foretaget reparationer på slusen og dæmningen samt småreparationer på nogle broer³⁴.

I foråret 1717 kom en inspektør Oppenhagen efter magistratens begæring til Ribe fra København for at reparere Skibbroen³⁵. Af regnskabet fra kæmneren til Nørreport, Jep Nielsen Kierkeby, ses det, at byen i sommeren 1717 afholdt en del udgifter til Skibbroens reparation. I alt løb udgifterne for denne kæmner dette år op til 136 rigsdaler, hvoraf størsteparten blev brugt netop til Skibbroens reparation³⁶. Disse store udgifter var med til at give underskud på byens regnskaber, pengemesterregnskaberne, som både i 1715 og 1716 viste store underskud. I 1717 og 1718 blev disse regnskaber kun reddet af, at det lykkedes at indkræve en stor restance fra en af byens borgere.

Calnein nævnte da heller ikke klagerne over Sønderport og Skibbroen igen, men klagede i sensommeren 1717 i stedet over, at byens damskifter, dæmninger og broer forfaldt.

Det ses altså, at magistraten imødekom nogle af Calneins klager allerede før, Calnein havde bedt om en inkvisitionskommission. Andre forhold blev der først rettet på, efter at Calnein havde klaget til kongen. Byens forfald kan ikke retfærdigvis alene bebrejdes magistraten, når man husker på den økonomiske krise, der prægede Ribe og de andre danske købstæder i disse år. Der lader rigtig nok til at have været en del uorden og forsinkelser i byens regnskaber og papirer, men Ribes magistrat var ikke den eneste købstadsmagistrat, der havde problemer på dette område.

Præsident Worms og stiftamtmand Calneins roller i striden

Hvorfor udviklede forholdet mellem stiftamtman-

den og Ribes magistrat sig så sådan, at Calnein fandt det nødvendigt at inddrage centraladministrationen?

Forklaringen på konflikten optrapning skal formentlig ikke søges i en principiel modvilje hos Casten Worm mod indblanding fra centraladministrationen. Worm benægtede ikke på noget tidspunkt i sine breve til kongen stiftamtmandens ret til at få de oplysninger, han krævede. Worm var kongeligt udnævnt og altså kongelig embedsmand, og der er ikke grundlag for at tro, at han var fjendtlig over for statsmagten som sådan. Som medlem af en af de nye embedsslægter er der meget, der taler for, at Casten Worm snarere følte en vis tilknytning til det centrale administrative system end fjendskab eller uvidenhed over for det. Men i sin supplik i maj 1718 klagede Worm som sagt over, at Calnein nogle gange holdt magistraten ude fra sager, der vedrørte byen. Worm skrev, at Calnein "alletider Søger offentlig uden føje at tortere ham", og som eksempel nævnte Worm blandt andet Calneins opførsel, da krigsstyrsrevisionskommissionen var i byen, hvor Calnein "afviiste ham [Worm] fra forretningen og holdt forsamlings med borgerskabet i sit huus uden hans [Worms] eller nogen af Magistratens overværelse"³⁷. Worm var altså tilsyneladende vred over at være blevet tilsidesat af Calnein og klagede over at være holdt uden for - ikke over, at Calnein havde blandet sig³⁸. Worm optrappede konflikten, da Calnein havde bedt om en inkvisitionskommission, ved at forlange, at også Calneins embedsførelse skulle være genstand for kommissionens undersøgelser. Formodentligt skyldtes dette vrede over Calneins inddragelse af centraladministrationen, som Worm fandt unødvendig - hvis bare "stiftta.[stiftamtmanden] hafde med større forstand gaaet den rette vej". Worm synes altså ikke at have været tilfreds med Calneins rolle i de lokale forhold og synes at ville have foretrukket at ordne tingene indbyrdes lokalt, sådan som man plejede at kunne gøre, før centraladministrationen strammede sit greb om den lokale administration. Der var altså stadig nogle tilpassevanskeligheder mellem de nye, lokale administrative systemer.

Det kan diskuteres, om der lå andet og mere end blot almindelig utilfredshed med magistratens embedsførelse bag Calneins klager. Calnein havde rigtigt nok ifølge sin stiftamtmandsinstruks pligt til at

indberette mangler i magistratens embedsførelse til centraladministrationen, men ligefrem at kræve en inkvisitionskommission over magistraten synes at være et voldsomt skridt. Hvorfor skred Calnein så drastisk ind netop i 1717, når man kan se, at han de foregående år havde nøjedes med få, spredte henvendelser til magistraten, og når magistraten nu allerede havde imødekommet nogle - om end ikke alle - hans klager? Måske ligger svaret i nogle begivenheder, der fandt sted i sommeren 1717 - få måneder, før Calnein satte skarpt ind over for magistraten.

I sommeren 1717 fik Calnein nemlig en alvorlig kongelig reprimande, og det kan meget vel have været det, der fik Calnein til at handle i sensommeren 1717 og bringe sin utilfredshed med magistraten videre til centraladministrationen - måske i et forsøg på at bevise, at han var sin post voksen. Reprimanden faldt i juni 1717 i et brev fra Danske Kancelli, hvori det hed, at kongen "kunde have største aarsag til at lade ham ved General Fiscalen tiltale for den formastelse samt mislig forhold og omgang i hans Embede". Dette var en alvorlig trussel; generalfiscalen var en højtstående juridisk embedsmand, hvis opgave var at undersøge og eventuelt som statens anklager rejse sag mod kongelige embedsmænd, der mistænkedes for embedsforseelser, så man har taget sagen ganske alvorligt i Danske Kancelli. Sagen handlede om, at Calnein havde overskredet sine beføjelser ved at udnævne en Niels Volquertsen til landfoged og derved havde desavoueret den kongeligt udnævnte lokale birkefoged på Vesterland-Føhr³⁹. Calnein slap for tiltale, men brevet må have givet ham en alvorlig forskrækkelse - og fået ham til at ønske at bevise sin duelighed og loyalitet over for kongen og hans administration. Det er meget muligt, at han nu ønskede at vise, at han var klar over, at han havde overskredet sine beføjelser, og at han nu agtede at holde sig til spillereglerne. Dette kunne forklare, hvorfor Calnein havde nøjedes med at rykke magistraten en enkelt gang i 1713 og 1716 og et par gange i 1715, men nu pludselig i sensommeren 1717 begyndte at forfølge sagen med større iver. Calnein var måske nok motiveret af sin pligtfølelse og embedsånd, men altså også af at bevise sin loyalitet, som han må have frygtet, at der var sæt tvivl om.

Sammenfatning

Stiftamtmand Calnein havde ret i nogle af sine kla-

ger over magistratens embedsførelse - der var vitterligt ikke den bedste orden i magistratens brev-bøger, og magistraten havde måske, på grund af den økonomiske krise, tilladt nogle af byens restancer at stå for længe. Men striden handlede ikke bare om de konkrete klager, Calnein fremførte. Bag striden lå magistratens vanskeligheder med at manøvrere i de økonomisk svære tider, hvor borgerskabet ikke kunne betale skatterne, og hvor byens kasse var så godt som tom. Også magistratens vrede over, at Calnein handlede uden om den og holdt den uden for sager, som vedrørte byen, spillede ind. Worm synes at have foretrukket at ordne tingene lokalt uden at inddrage den centrale administration mere end højst nødvendigt - sådan, som man havde plejet at gøre, før omlægningerne gav centraladministrationen større kontrol med købstædernes magistrater.

Bag striden lå også, at Calnein på grund af den kongelige reprimande ønskede at bevise sin duelighed over for den centrale administration og derfor ikke var interesseret i at ordne sagen i mindelighed med magistraten. Der var jo ikke blot tale om, at Calnein ville henholde sig til sin instruks og indberette byens mangler - Calnein var i stedet så opsat på at bevise sin loyalitet og tjenesteivrighed, at han ligefrem forlangte en kommission nedsat.

Analysen af striden mellem stiftamtmanden og magistraten har efterladt et billede af en købstad i økonomisk og delvist også i administrativ krise. Ribe kom i denne periode - som mange andre danske købstæder - i stadig tættere kontakt med såvel centraladministrationens lokale repræsentant som med centraladministrationen selv. Dette afslørede i Ribe et købstadsstyre, som nok havde viljen, men ikke kapaciteten til at følge med den effektiviserede centraladministrations administrative krav. Men magistraten kæmpede vitterligt i disse år mod store vanskeligheder, dels de mange krav fra centraladministrationen forårsaget af Store Nordiske Krig, og dels byens indbygges forarmethed, som gjorde, at mange af byens indtægter ikke kunne opkræves.

Noter

1. Jespersen 1989, s. 279-283.
2. LAN: D 22 35.
3. Jespersen 1989, s. 112-121.
4. Jespersen 1989, s. 300-301.
5. LAN: D 22 213, af 02. 03. 1715.

6. Jespersen 1989, s. 262.
7. Jespersen 1989, s. 262; cf. Becker-Christensen 1980, s. 57, 62 og 85.
8. Becker-Christensen 1980, s. 57-58.
9. Matthiessen 1929, s. 12.
10. LAN: D 22 321, 1718.
11. Linde 1982, s. 47-51; cf. Munch 1900, s. 78.
12. Matthiessen 1929, s. 19.
13. DBL: Worm, Matthias; Matthiessen 1929, s. 20.
14. DBL: Worm, Johan, og Worm, Willum.
15. Instruksen er genoptrykt i Wegener 1856-1860, s. 306-310. Det har ikke været muligt at finde Calneins udnævnelsesbrev fra 1711, der kunne indeholde specifikke instrukser til ham.
16. Bloch 1895, s. 129.
17. Jørgensen 1985b, s. 83-89 og 1985a, s. 29-31 og 67.
18. Striden har tidligere været behandlet af Hugo Matthiessen i Ribe Bys Historie 1660-1730 fra 1929, særligt s. 26-39. Gennemgangen af kilderne til denne strid har vist, at der i Rigsarkivet ligger flere kilder, som Matthiessen tilsyneladende ikke har kendt. Særligt vigtigt er det, at Matthiessen ikke kendte supplikken fra Calnein fra sensommeren 1717 om at få nedsat en kommission, en anmodning fra en af kommissarierne om at få lov til at vente med at begynde kommissionsarbejdet samt en supplik fra Worm fra foråret 1718. Desuden er en omdatering af et brev fra Worm 5. juli 1718 central, idet Matthiessen forlod sig på det fejldaterede brev og herudfra daterede kommissionen til 1715. Det må derfor konkluderes, at det kronologiske forløb i striden ikke var, som Matthiessen har beskrevet det. Matthiessens vurdering af magistratens adfærd som genstridig indtil 1718 bør derfor modereres. Fordi antallet af klager steg fra 1713 til 1718, kan det ikke retfærdigvis siges, at magistraten var for langsom til at gøre noget ved klagerne, idet nogle af disse klager var ganske nye for magistraten og først blev præsenteret i 1718. Endeligt er Matthiessens vurdering af, hvem der "vandt" striden, for unuanceret. Det kan ikke siges, at "Nederlaget var fuldstændigt" for magistraten, idet magistraten fik medhold i flere af sine klager hos centraladministrationen, og det er ikke rigtigt, at Calnein fik medhold hos kongen i alle sine krav.

19. RA: D. K.: D 29, indlæg til nr. 5 og 6, 1719.
 20. Calneins klager er refereret i RA: D. K.: D 28, nr. 82, 1717.
 21. RA: D.K.: D 109, 2. halvår 1717, nr. 95; se også RA: D.K.: D 106, møde 01. 09. 1717, nr. 95.
 22. Registrene i de protokoller fra Danske Kancelli, hvor inkvisitionskommissionen over Ribe magistrat er nævnt, nemlig RA: D.K.: D 109, D 28 og D 106, er gennemgået.
 23. RA: D.K.: D 29, indlæg til 5 og 6, 1719.
 24. Kommissionen skulle revidere krigsstyrens mandtal og taksation i hele Danmark (LAN: D 22 207, kopi af kongelig "placat" af 10. 04. 1717). Den var i Ribe 24. 03. - 03. 04. 1718. (RA: Rentekammeret, 2245.135 og 2245.139). Kommissionens rapport er bevaret i kopi i RA: Rentekammeret 2245.140.
 25. RA: D. K.: D 109, nr. 435, 1. halvår 1718.
 26. RA: D.K.: D 29, indlæg til nr. 5 og 6, 1719.
 27. LAN: D 22 321, 1715-1718 (der opstod ingen restancer i 1716).
 28. LAN: D 22 8, 04. 05. 1718.
 29. Se forordningerne af 17. 08. 1716 og 03. 07. 1717 om denne kommission, som blandt andet skulle foretage en undersøgelse af alle danske købstæders jorder, i Schou 1795, s. 339 og s. 360.
 30. LAN: D 22 8, 04. 05. og 05. 05. 1718.
 31. RA: D. K.: D 106, møde 08. 07. 1718.
 32. LAN: D 22 207, 16. 05. 1718; LAN: D 22 8, 19. 05. og 09. 06. 1718.
 33. Kongelig forordning af 14. 02. 1718 (referat hos Fogtman).
 34. LAN: D 22 8, 16. 07., 06. 08., 20. 08. og 17. 09. 1716; LAN: D 22 332, kærnerregnskaber for 1716.
 35. LAN: D 22 207, brev fra delefogeden af 15. 03. 1717. Se også LAN: D 22 207, 04. 08. og 05. 08. 1717 om borgernes eftersyn af de udførte reparationer. Udgifterne til reparationerne er opført i LAN: D 22 332, kærnerregnskabet for Nørre-port 1717.
 36. LAN: D 22 332.
 37. RA: D.K.: D 109, nr. 435, 1. halvår 1718.
 38. I den pågældende sag var Calnein berettiget til at være blandt de ledende i krigsstyrskommissionen, idet han var blevet beordret af kongen til at deltage i kommissionens arbejde angående

- Ribe Stift: LAN: B 9 179, brev fra kongen til Calnein af 15. 09. 1717.
 39. RA: D. K.: D 28, 1717, nr. 41, p. 466 B (af 28. 06. 1717).

Kilder

Rigsarkivet (RA):

Danske Kancelli:

- D 28 Jydske Tegnelser.
 D 29 Indlæg og Koncepter til Jydske Tegnelser.
 D 106 Kancelliprotokoller.
 D 109 Supplikver.

Rentekammeret:

- 2245.135: 1718 Kommissionen af 1717 15. sep. til at undersøge og revidere den for år 1717 påbudte krigsstyr tillige med andre ekstraordinære skatter af Nørrejylland, beskrivelse af dens forretning.
 2245.139: 1717-1718 Kommissionen af 1717 15. sep. til at undersøge og revidere de for år 1717 påbudte ekstraordinære skatter i Ribe stift, vedr. købstæderne.
 2245.140: 1717-1720 Specifikationer, mandtaller og breve m.m. vedr. ordinære og ekstraordinære skatter.

Landsarkivet for Nørrejylland (LAN):

Ribe Rådstuearkiv:

- D 22 8: Justitsprotokol for Raadstueretten.
 D 22 35: Skattebog.
 D 22 207: Kopibog for kongelige forordninger og kollegialbreve.
 D 22 213: Reskripter, kollegial- og stiftsbreve til magistraten.
 D 22 3 10: Regnskabsbog.
 D 22 321: Pengemesterregnskaber.
 D 22 332: Kærnerregnskaber.

Ribe stiftarkiv:

- B 9 178-180: Reskripter og Kancellibreve.

Litteratur

- Becker-Christensen, H.: "De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervs-politik 1660-1750", *Erhvervshistorisk årbog*, nr. 29 1979, Århus 1980, s. 41-97.
 Bloch, J.: *Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget*

Danmark og Island 1660-1848, København 1895.

Bricka, C. F. (ed.): *Dansk Biografisk Leksikon*, 1. udgave, København 1887-1905.

DBL: *Dansk Biografisk Leksikon*, se Bricka, C. F. Fogtman, L.: *Kongelige Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge*, København 1758-1823.

Jespersen, K. J. V.: "Tiden 1648-1730". I: Søren Mørch (ed.): *Danmarks Historie*, bd. 3, København 1989.

Jørgensen, H.: "Det oldenborgske monarkis central-administration og den lokale forvaltning i Danmark omkring 1750". I: Blomstedt, Y. et al. (ed.): *Administrasjon i Norden på 1700-tallet*, Oslo 1985a, s. 9-70.

Jørgensen, H.: *Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970*, Administrationshistoriske Studier nr. 11, København 1985b.

Linde, H.: "Købstadsadministrationen i Danmark". I: Ericsson, B. et al. (ed.): *Stadsadministration i Norden på 1700-tallet*, Oslo 1982, s. 11-79.

Matthiessen, H., O. Smith, & V. Hermansen: *Ribe Bys Historie 1660-1730*, København 1929.

Munch, P.: *Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophør (1619-1848) I-II*, København 1900.

Schou, J. H. (ed.): *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne*, II Deel, København 1797-1849.

Wegener, C. F. (ed.): *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv, indeholdende Bidrag til Dansk Historie af utrykte Kilder*, bd. II, København 1856-1860.

Summary

In 1709, Denmark started a war against Sweden. This war was to last 11 years and to put enormous strain on the finances of the country. The war took place in the middle of an agrarian crisis in which the main Danish occupation, the agricultural sector, suffered as the demand for its two main exports, grain and cattle, was reduced drastically. By reducing the domestic spending power and demand, this crisis also affected the towns deeply.

At the same time, Denmark went through great

administrative changes which affected all parts of society. The towns were now put under direct control from the central administration in Copenhagen as the local representative of the central administration, the amtmand and his superior, the stiftamtmand, were held responsible for the towns and were to inspect the towns and their administrations regularly.

In this period of economic crisis, the two administrative systems in Ribe clashed as the local representative of the central administration, stiftamtmand Calnein, started a dispute with the town council of Ribe over the discharge of their offices. There were indeed reason for complaints over the way the town had been administrated, but the dispute was worsened by the fact that Calnein for personal reasons wanted to be appear zealous and loyal and thus not only reported the omissions to the central administration, but even asked for a inquisition to be made against the town council of Ribe.

The town council seems to have preferred to conduct business in the way they were used to, without the involvement of the central administration and its representatives. However, they did not object formally to this intervention, and they did try to fulfil the demands made on them by Calnein. However, due to the agrarian crisis and the heavy taxes imposed on them, the town and its citizens were in serious want of money and this limited the possibilities of the town council.

Iben Fønnesberg Schmidt
 Koll. 8
 Universitetsparken
 8000 Århus C

Lustrupholm - historie og restaurering

Af Steffen M. Søndergaard

Lustrupholms hovedbygning er opført o. 1770, hvor byggeaktiviteten på områdets herregårde var markant, og hvor tilsvarende, store boliger blev opført i både Ribe og Varde. Til den grundmurede og teglhængte bygning knyttede sig oprindeligt tre stråtede bindingsværkslænger, der omsluttede gårdspladsen. Bindingsværkslængerne blev i tidens løb omsat i grundmur eller helt fornyet, og bygningsfredningen i 1945 kom derfor kun til at omfatte hovedbygningen og nordlængen, der rummede bl.a. køkken og tilhørende birum. I 1960'erne blev halvdelen af vestlængen nedrevet og nordlængen afskåret, men efter produktionsskolen Ribe Vikingecenters overtagelse af Lustrupholm i 1992 er det lykkedes at kombinere pladsbehov og arkitektoniske hensyn, således at de nedrevne bygninger er blevet genopført og hovedbygningen restaureret.

Lustrupholm ligger på et lille voldsted vest for Lustrup, syd for Ribe. Stedets historie går tilbage til middelalderen, men da det er de eksisterende bygningers historie, der her er sagen, skal vi kun tilbage til sidste halvdel af 1700-tallet. Stedet ejedes da af rådmann Thomas Clausen, og det oplyses i 1774, at denne var "flyttet til sin Gaard Lustrup Mølle, som nu kaldes Lustrupholm, hvilken han smuk har opbygget". Opførelsestidspunktet må på denne baggrund søges o. 1770, hvilket da også harmonerer med hovedbygningens oprindelige arkitekturdetaljer.

Opførelsestidspunktet er ikke tilfældigt, for netop i slutningen af 1700-årene blev der bygget på de fle-

ste af amtets herregårde. Estrup ved Vejen var blevet næsten fornyet i 1721, og Hesselmed vest for Varde var genopført efter brand i 1745. På Søviggaard nordvest for Varde blev den nuværende hovedbygning opført i 1766, og på omtrent samme tid blev en beslægtet hovedbygning opført på Visselbjerg sydvest for Varde (nedrevet i 1975). I 1768 afsluttedes en gennemgribende ombygning af Sønderkov ved Brørup. I sidste halvdel af 1770'erne blev Nørholm nordvest for Varde opført. I midten af 1780'erne blev Bramming Hovedgaard og Lundrup ved Varde opført, og på Endrupholm nord for Bramming blev en fornyelse af gårdens bygninger afsluttet kort efter 1800.

Fig. 1. Oversigtskort. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort fra 1804.

Key map. Section from the map of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters from 1804.

By, marsk og geest 10, 1998, s. 76-81

Fig. 2. Plan - før og efter. Tegning: SMS.

Plan - before and after.

Tilsvarende boliger blev opført i byerne: Quedens Gaards forhus i Ribe er fra 1789, Den Kampmannske Gaard i Varde blev ombygget i 1797 samtidig med opførelsen af Stiftamtmandsgården i Ribe, og Korsbrødregaard i Ribe stod færdig i 1801 - for nu blot at nævne de mest markante.

Historien

Den første, kendte beskrivelse af Lustrupholms bygninger er brandtaksationen fra 1835². Hovedbygningen mod øst er på 10 fag og grundmuret. Den har en gennemgående kvist på tre fag, tegltag og to skorstene. Nordlængen på 9 fag rummer lige som hovedbygningen beboelse og har ligeledes to skorstene. Vestlængen på 15 fag rummer stald, lade og køreport, medens sydlængen på 14 fag er lade m.v. I modsætning til hovedbygningen fremtræder de tre længer dels i bindingsværk, dels i grundmur - hvilket må betyde, at den oprindelige bindingsværkskonstruktion på dette tidspunkt har været i så dårlig stand, at den i et vist omfang er blevet afløst af murværk. De tre længer adskiller sig desuden fra hovedbygningen ved at være stråtede.

Brandtaksationen fra 1856 adskiller sig fra den 21

år ældre taksation ved oplysningen om, at nordlængen nu er på 14 fag - hvoraf de 10 er til beboelse og resten stald og lo - medens vestlængen er reduceret til 10 fag. Nordlængen oplyses nu at være af grundmur, medens vestre og søndre længe fortsat fremtræder i en blanding af bindingsværk og grundmur. Man må derfor tro, at den ændrede fordeling af fag i hhv. nord- og vestlænge skyldes, at vestlængens nordlige del er blevet omsat i grundmur sammen med nordlængens resterende bindingsværk.

Fig. 3. Hovedbygningen. Foto: SMS.

The main building.

Bygningen

Hovedbygningens gårdside fremtræder nogenlunde symmetrisk med to vinduer på hver side af det - let forskudte - tredelte midterparti. Havesiden har derimod kun et enkelt vindue nord for midterpartiet. Facaderne er opført over en let fremspringende, muret sokkel. På husets hjørner fortsættes sokkelplanet af hjørnelisener, hvorom den treleddede gesims er forkrøppet. Sokkelplanet fortsættes desuden af murede portaler omkring langsidernes dørhuller. Over underetagens vindueshuller er der murede "bryn" i form af fremspringende, afrundede kopskifter under de fladbuede vinduesstik - dog ikke over de smalle forstuevinduer. Under ydermurenes kalklag er det lykkedes at finde ind til den oprindelige overfladebehandling - tynd rødkalkning på de røde mursten og hvid opstregning af de huljemsoptrukne fuger.

Forskellige forhold tyder på ommuring af sydgavlens overdel og af gavlkvistenes overdele: I sydgavlen er der således anvendt mindre sten end i murværket i øvrigt, og vinduerne er her trukket tilbage fra facadeplanet i modsætning til underetagens øvrige vinduer³. Det samme gælder i begge gavlkviste, der er murede i små sten fra oversiden af vinduerne. Gavlkvistenes vinduer er desuden yngre end husets

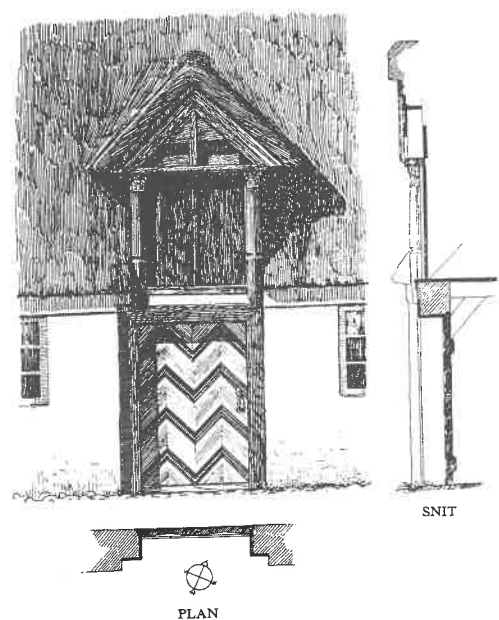

Fig. 4. Opmåling af kvist på nordlænge, Charles Christensen, 1915.

Survey of attic on north wing.

øvrige. Initialerne på vestre gavlkvist - TCØ - refererer derfor utvivlsomt til Thomas Christian Ørbech (ejer 1853-74) og østre gavlkvists HEØ til hans kone, Hansine Elisabeth Ørbech⁴. Gavlkvistenes oprindelige, øvre afslutning kendes ikke, og det vides ikke, om de små sandstensfigurer, der er indsat i deres gavltrekanter (og som formentlig er fragmenter af renaissancekaminer) indgik i den.

Næsten alle underetagens vinduer er de oprindelige med halvrunde lodposte, og i havesiden er enkelte af de oprindelige vinduesrammer stadig bevaret. Selv om disse vinduesrammers hængsling er ændret, viser enkelte, oprindelige stabler, at rammerne oprindeligt var hængslet på lodposten. De fleste af de oprindelige vinduer var desuden forsynet med udvendige skodder, fremgår det af spor i vinduernes lodpost efter lukkebeslag samt af rester af hængselnokker, fastgjort på karmenes yderside inden imuring af vinduerne. De oprindelige vinduer er i øvrigt anbragt i plan med ydervæggens yderside.

Også havesidens dørfløje er oprindelige, og en udvendig fals i karmen samt hængselnokker dokumenterer, at også døren har været forsynet med udvendige skodder. Hoveddøren er derimod en kopi af den oprindelige, udført i 1970'erne.

Hovedbygningens indretning er den oprindelige, og det samme gælder det meste af rumudstyret: Enfyldingsdøre med tilhørende gerichter og indstemte kasselåse, forstuens treløbs mæglertrappe med brædebalustre og overetagens "chatol", som i kvistværelset mod haven camouflerer den indbyggede kasse, der er nødvendig for at opnå tilstrækkelig frihøjde over trappens midterste løb. Under restaureringen dukkede desuden en velbevaret alkovefront op bag senere beklædning på kvistværelsets sydflunke. Lågerne i både alkove og chatol har affrisede, marmorerede fyldinger. Selve alkoven synes imidlertid at udelukke tilstedeværelsen af en samtidig, d.v.s. oprindelig skorsten i underetagens sal. Hovedbygningens nordøstre rum viste sig desuden at indeholde to tilmurede, indvendige skabe - ét mellem vinduet og den nordligste tværskillevæg (hvilket forklarer, hvorfor der kun er ét vindue på denne side af midterpartiet) og ét ved siden af nordgavlens vindue. Alle lofter har været bjælkelofter med fladstafprofilerede bjælker, og alle skillevægge er pudsede bindingsværkssvægge. Alle vægge har oprindeligt fremtrådt kalkede.

Fig. 5. Rester af vestlængens bindingsværk. Bemærk det store kopbånd mellem port-stolpen og bjælken. Bemærk også den oversavede portoverligger samt taphullet fra kopbåndet mellem portstolpe og overligger. Foto: Nat. Mus. 1961. Neg. nr. R 12148.

Rests of the half-timber of the west wing. Notice the big brace between the gatepost and the girder. Notice also the sawed over gate lintel and the mortise from the brace between the gatepost and the lintel.

Lige som i de samtidige, store, flerlængede gårde - Nørholm, Quedens Gaard, Stiftamtmandsgården, Korsbrødregaard og Endrupholm - er Lustrupholms køkken med tilhørende birum anbragt i en sidefløj, således at hovedbygningen kun indeholder beboelsens mere repræsentative rum. På Lustrupholm ligger køkkenet i nordlængen, hvis oprindelige ni fag har været opdelt i tre gange tre fag. De tre midterfag har lige som hovedbygningen rummet en forstue, og øst herfor et køkken med adgang fra hovedbygningen. Køkkenets to ildstedsvanger samt det frie hjørnes bæring - en rund granitsøjle på omvendt kapital - er bevaret. På forstuens modsatte side har der formentlig været bryggers. Nordlængens seks østligste fag har været opdelt af en langsgående hovedskillevæg, på hvis nordside mindre rum formentlig har været spisekammer, halvælders m.v., evt. også kamre.

Nordlængen er opført i bindingsværk, der i tidens løb er blevet omsat i grundmur. Den oprindelige konstruktion fremgår nu kun af en gammel, iskarret bjælkeende med taphul. Under længens istandsættelse blev der fremdraget rester af langsidernes bjælkelagsremme, der - ud over taphuller for bin-

dingsværksstolperne - havde taphuller for dokker i nordsidens 2. og 4. fag fra øst og i sydsidens fag med de smalle forstuevinduer. Over længens midterplacerede dør var der oprindeligt en bindingsværkskvist med udskårne hjørnestolper i form af kanelerede søjler med kompositkapitæler. Den oprindelige yderdør - en lav, bred revledør med flammering - er bevaret.

Længens to vestligste fag blev revet ned i 1960'erne, hvor også kvisten blev nedtaget. Døren var tidligere flyttet to fag mod øst i forbindelse med en indvendig ombygning, der reducerede køkkenet til et tofags rum og forstuen til ét fag.

Af vestlængen eksisterede endnu i 1961 de nordre portstolper af eg med tilhørende lange skråbånd fra den oprindelige bindingsværkskonstruktions portgennemkørsel⁵. Taget over porten var dog fjernet, og i løbet af 1960'erne blev længens nordlige del nedrevet sammen med de to vestligste fag af nordlængen. Resten er omsat i grundmur. Sydlængen skal være fornyet i 1919 og er højere end de gamle længer mod vest og nord.

Hovedbygningen og nordlængen blev i 1945 fredet efter bygningsfredningsloven, og voldstedet blev fredet som fortidsminde efter naturfredningsloven i 1973.

Fig. 6. Lustrupholm set fra vest efter delvis nedrivning af hhv. nord- og vestlænge. Foto: SMS.

Lustrupholm seen from the west after partial demolition of the north and west wing.

Fig. 7. Lustrupholm set fra vest efter reetablering af avlsbygninger. Foto: SMS

Lustrupholm seen from the west after reestablishment of the farm buildings.

Fig. 8. Nordlængen efter nedrivning af de vestligste fag og efter sløjfning af kvist og flytning af dør. Foto: SMS.

The north wing after demolition of the western bays and attic and removal of door.

Restaureringen

Lustrupholm blev i 1992 hjemsted for produktions-skolen Ribe Vikingecenter. Umiddelbart herefter gennemførtes - i produktionsskolens eget regi - den nødvendige indretning af toilet- og badefaciliteter samt køkken, kantine og værksted i de ikke-fredede bygninger.

Produktionsskolen blev hurtigt en succes med deraf følgende pladsmangel. Denne pladsmangel lod sig afhjælpe ved nybyggeri på de nedrevne bygningers plads samt ved istandsættelse og delvis nyindretning af de fredede bygninger. Man befandt

Fig. 10. Samtidig ovn i retableret sal. Foto: SMS.

Contemporary stove in reestablished hall.

Fig. 9. Nordlængen efter opførelse af nye vestfag og kvist samt retablering af dør. Foto: SMS.

The north wing after erection of new west bays and attic and reestablishment of door.

sig således i den situation, at hhv. praktiske og arkitektoniske krav kunne tilgodeses i en fælles løsning. En bevilling fra Arbejdsmarkedets Feriefond blev stillet til rådighed for dette formål, og da løsningen omfattede en tiltrængt istandsættelse af de fredede bygninger, gav Skov- og Naturstyrelsens Bygningsfredningskontor tilsagn om et tilskud, der var øremærket hertil.

For nybyggeriets vedkommende måtte selvsagt de givne bygningstværsnit i hhv. vest- og nordlænge fortsættes. Begge nybygninger skulle anvendes til værkstedsformål, og en traditionel opbygning med bjælkelag og hanebåndsspærfag blev derfor opgivet til fordel for en ramme-konstruktion, der udnytter bygningsprofilen fuldt ud.

Af hensyn til helhedsvirkningen skulle nybygningerne fremtræde i samme materialer som de flankerende rester af hhv. nord- og vestfløj, d.v.s. hvidkalket murværk og tegltag. Det overvejedes at retablere stråtaget på de tre fløje, men denne løsning blev opgivet på grund af brandfare. For at tydeliggøre forskellen på gammelt og nyt blev nybyggeriet udført med samme vinduesstørrelse som nordlængen - men med en enklere opdeling af vinduerne. Med nybyggeriet blev gårdspladsen genskabt som rum, og portgennemkørselen blev derfor retableret.

I forbindelse med nybyggeriet blev også nordlængens fredede del istandsat. Ydermurene blev understøbt, istandsat og forsynet med en indvendig forsatsmur. Tagværket - der for størstedelens vedkommende var udskiftet med spinkelt rundtømmer af gran - blev fornyet sammen med dele af bjælkelaget. Nye, isolerede gulvkonstruktioner blev udført og afsluttet af brædde- eller teglgulve. Alle vinduer,

der var af nyere dato, blev fornyet. Den oprindelige hoveddør blev restaureret og flyttet tilbage til sin oprindelige plads som led i en retablering af længens oprindelige indretning. Døren krones af en ny kvist med kopier af de udskårne pilastre med kompositkapitæler.

Ved retableringen af længens oprindelige indretning blev det gamle køkkenildsted repareret og forsynet med skorsten, således at der igen kan fyres i det.

Hovedbygningens restaurering blev indledt med omlægning af taget samt en tiltrængt og gennemgribende istandsættelse af bjælkelag og murværk. Inde i huset viste det sig nødvendigt at supplere skillevæggsfundamenterne i forbindelse med udførelsen af nye, isolerede gulvkonstruktioner, og begge skorstene måtte fornyes i fuld højde. En sen opdeling af husets sal blev sløjfet sammen med en sent indskudt gang i kvistkammeret mod haven.

Vinduer og døre blev istandsat, og hoveddøren suppleret med en udvendig forsatsdør. Der blev lagt nye gulve af brede brædder undtagen i forstuen, som fik gulv af store ølandsfliser. Underklædte lofter blev fjernet, og nye loftbrædder oplagt på de frilagte bjælker. Trappen blev istandsat, og forstuen samt de flankerende rum fik nye brystningspaneler.

De pudsreparerede vægge fremtræder enten hvidkalkede eller limfarvede i kulører, der er fundet i huset ved afdækning. Den grønne farve på salens træværk stammer ligeledes fra huset, hvorimod dørenes tidligere, grå farve er ændret til en kølig grå på forstuens træværk og en varmere grå på de øvrige rum. Den oprindelige marmorering på kvistværelsets chato! og alkovefront er retoucheret. Med henblik på at supplere hovedbygningens rumudstyr er det lykkedes at få deponeret to samtidige og en lidt yngre ovn, der er opstillet på stukindfattede ovnpladser⁶.

Afslutning

Selv om Lustrupholm og de øvrige, samtidige gårde blev opført som repræsentative beboelser, bruges nu kun et fåtal til deres oprindelige formål. For Lustrupholms vedkommende er den nye anvendelse etableret under hensyntagen til de fredede bygninger og har desuden muliggjort en tiltrængt istandsættelse og retablering. Den lille gård er således sikret, samtidig med at offentligheden har fået adgang til den.

Noter

1. David Grønlund (1716-84) dagbogsmanuskript på Ribe Katedralskole. Under 24. febr. 1774: "... forrige rådmænd Thomas Clausen, som havde taget afsked på Rådstuen og flyttet til sin gård Lustrup Mølle, som nu kaldes Lustrupholm, hvilken han har opbygget smukt".
2. Birgit Kryger, linjeleder på Ribe Vikingecenter, har fundet frem til brandtaksationerne: Brandtaksationsprotokol for Ribe Amt 1812-35. (BrD 37,40, Fol. 544) og brandtaksationsprotokol for Gørding hrd. og Riberhus birk m.m. 1852-1888. (BrD 39,11, Fol. 219, 220).
3. De nuværende vinduer i stuehusets sydgavl skyldes en fornyelse i 1970'erne, men også for-gængerne var trukket tilbage fra facadeplanet.
4. Birgit Kryger har desuden undersøgt ejerforholdene i forbindelse med hendes udarbejdelse af "Lustrupholm - en "lille herregårds" historie".
5. Nationalmuseets herregårdsundersøgelser 1961.
6. De tre ovne er velvilligt deponeret af Den Antikvariske Samling i Ribe. De har Museumsnumrene ASR 416x148, ASR mus.nr 5827 og ASR mus.nr. 7246.

Summary

The main building og Lustrupholm was erected about 1770 when the building activity on the manor-houses of the region was characteristic and when corresponding residences were erected in both Ribe and Varde. To the brick-built and tiled building were originally attached three half-timbered wings which surrounded the farmyard. The half-timbered wings were gradually reset with brickbuilt wall or completely renewed, and listing in 1945 therefore only included the main building and the north wing which contained the kitchen and adjoining small rooms. In the 1960's half the western wing was pulled down and the northern wing was shortened, but since the production school "Ribe Viking Center" took over Lustrupholm in 1992 they have succeeded in combining the need of space with consideration for architecture, so that the demolished buildings have been re-erected and the main building restored.

Steffen M. Søndergaard, arkitekt m.a.a.
Erik Einar Holms Tegnestue i Askov.

Dronning Dagmar-statuen på Ribe Slotsbanke

Af Susanne Benthien

I 1998 er det 85 år siden, at der på Slotsbanken lidt udenfor Ribe blev rejst en statue af Dronning Dagmar. Slottet "Riberhus" har ligget på Slotsbanken, og man mener, at Dronning Dagmar og Kong Valdemar II Sejr boede på "Riberhus". Skønt man ikke ved ret meget om den historiske dronning Dagmar, har mindet om hende levet videre i folkeviser, sagn og eventyr. I 1906 kom ideen til at sætte et mindesmærke for hende, og efter en årelang pengeindsamling hos folk i Ribe og omegn, blev billedhuggeren Anne Marie Carl-Nielsens store statue af Dronning Dagmar afsløret søndag den 24. august 1913. Artiklen fortæller om indsamlingen, billedhuggerens arbejde med statuen og den storstilede fest på Slotsbanken ved afsløringen af statuen.

Ved Dronning Dagmar-statuens afsløring i 1913 på Ribe Slotsbanke blev der i en af talerne sagt om Dronning Dagmar: "Det er kun faa Ord, vi ved, hun har talt - i Historien slet ingen, i Folkeviserne kun nogle faa Vers - men tag dem bort, og der bliver kenkelig fattigere og koldere i det danske Sprogs Tempel".

I virkeligheden ved man meget lidt om den historiske Dronning Dagmar. Ingen nordiske kilder har oplysninger om hendes forældre. En tysk krønike fra begyndelsen af 1300-tallet, "Chronicon montis Sereni", der behandler tiden 1141-1220 er tilsyneladende både det ældste og mest pålidelige vidnesbyrd om hendes forældre, den bøhmiske Kong Pre-

Fig. 1. Slotsbanken med Dronning Dagmar-statuen set mod vest cirka 1920. Foto: Bodil Hauschildt.

The castle hill with the Queen Dagmar statue seen from the west. About 1920.

misl Ottokar I og Adela af Meissen. Her står, at Adela var gift med Ottocar, som senere blev Bøhmens konge, og fik en søn Vretislav og tre døtre, hvoraf den ene blev gift med "Regi Daciæ" det vil sige danernes konge. Kongen og dronningen blev skilt i 1199, og Adela rejste tilbage til Meissen med de fire børn. Så Dagmar blev altså ikke hentet til os fra Bøhmen, men er kommet til Danmark fra Meissen. Hendes døbenavn var Margaretha, men kaldtes i Bøhmen også Dragomir, hvilket navn i Danmark blev ændret til "Dagmaar". Som Ryd Klosters årbog skrev: "Dronning Margrethe, hun blev på grund af sit særligt smukke udseende kaldt Dagmar". "Mår" betyder "mø", så Dagmar betyder altså "Dagens mø". I 1205 blev hun - formodentlig af politiske grunde - gift med den danske Kong Valdemar II Sejr, men om deres bryllup overhovedet fandt sted i Ribe, er historisk uvist.

Ligeså er der usikkerhed om stedet for hendes død den 24. maj 1212. Folkeviserne siger både, at hun "ligger udi i Ribe syg", og at hun "ligger i Ringsted syg". Hans Svannings håndskrift siger, at hun lå syg i Ribe og lod sig vente til Ringsted. Anna Basses håndskrift siger det modsatte. Dansk Biografisk Leksikon angiver, at hun er død i Ribe. Men hvor Dronning Dagmar end døde, så hedder det i en vise: "Nu falme vil Fryden i Danmark". Og mindet om den folkekære dronning levede videre i århundredernes løb i folkeviser, fortællinger og romaner. Især blev B. S. Ingemanns roman "Valdemar Sejr" fra 1826 en folkelig succes. Ingemann skrev heri, at "Den omhu og kærlighed, hvormed disse sagn og disse elskelige træk af Dagnars liv og død er bevarede, vidner om, at Danmark aldrig har ejet nogen dronning, som i højere grad har besiddet Folkets Kærlighed."

Endnu i begyndelsen af 1800-tallet blev det fortalt om Dronning Dagmar, at hun engang strandede på Mandø, "og da Indbyggerne toge vel imod hende, tillod hun dem at udbede sig en Naade, de bad da om noget Engbund eftersom de havde kuns lidet Høbjergning, hun skal have skjenket dem et vidtløftigt Stykke Land ved Ribe, som endnu den Dag i Dag kaldes Mandøe Høelade".

Ideen

I "Ribe Stifts-Tidende" den 5. november 1906 skrev den danske forfatter Thor Lange en artikel med

overskriften "Minder". I artiklen kom han med et forslag om, at Ribe på en eller anden måde burde sætte et mindesmærke over Dronning Dagmar.

Thor Lange var både forfatter, filolog og oversætter. Han blev lærer i klassiske sprog i Moskva samtidig med, at han var dansk konsul. De mange år i Moskva gjorde, at han idealiserede det danske hjemland og dets historiske minder. Han drømte om Danmark i lyset af Valdemarstidens storhed. Heraf udspang hans hjemlængsel og trang til at smykke det med historiske mindesmærker. I sine senere år udvirkede han, at der mange steder i Danmark blev opsat mindesmærker eller mindesten, f.eks. Erik Klipping-korset ved Finderup i 1891 og Erik Eje-god-stenen ved Viborg i 1915.

Thor Lange indledte sin artikel således: "Luften over Ribe flimrer med Glans af Perlemor. I dette sælsomme Sølvlys med Blink af dæmpede Regnbuefarver staar i det mindste for mit Minde den ejendommelige gamle Stad ... Jeg gemmer et Indtryk af klingende Fuglesang højt, højt oppe i den perlemors-tindrende Sølvluft over grønne Enge ... Her døde Dronning Dagmar ... og hvert Græsstraa paa Stedet syntes mig dengang helligt, i taabelig Barnefantasi tænkte jeg mig en gylden, gennemsigtig Sjæl svæve højt, højt gennem den perlemorsglimtende Sølvluft".

Lyrikeren Thor Lange fortsætter sin idylliske beskrivelse af Slotsbanken og slutter med denne opfordring: "Gode Mænd af Ribe og høviske Kvinder, Fruer og Jomfruer i Sølvlys! Kunde der ikke paa den Slotsbanke, som tilhører Eder, og som I hver Dag med klare Øjne ser, blive rejst et lidet Mindesmærke for Dronning Dagmar, helst henne mod Sydvesthjørnet, hvor Slaaentornen gror eller groede, og hvor Kongefløjen maaske har staaet. Ikke Pragt og Glimmer gør et Mindesmærke stort, men Aanden, hvori det rejses, og denne Aand besidder I ...". Thor Lange foreslår et let og slankt kors af spejlglas.

Kun ganske få dage efter denne artikels fremkomst blev forslaget taget op af nogle ripensiske kvinder. Den energiske stiftamtmandinde, kammerherreinde Helga Stemann, fig. 2, samlede allerede den 14. november i stiftamtmandboligen en lille kreds af damer, bl.a. lærerinde Ingeborg Dueholm, fru herredsfoged Ferslev, fru C. Jepsen, bispinde Koch, fru dyrlæge Pedersen, frk. Cathrine Nielsen og fru H. Willemoës. Disse damer vedtog at sam-

Fig. 2. Helga Stemmann, født Meldahl (1861-1952). Foto: C. Nørgaard-Nielsen.

Helga Steman, born Meldahl (1861-1952).

menkalde en bredere kreds af damer fra Ribe by og omegn for sammen med disse at danne en komité, der skulle stå for en pengeindsamling til et mindesmærke for Dronning Dagmar.

Mange kvinder meldte sig, og der blev nedsat et forretningsudvalg, en sekretær og en kasserer. I februar 1907 tog damerne fat på indsamlingen i hver sin kreds. Bidragene strømmede ind, og tanken om at rejse en statue i stedet for et mindre monument dukkede op. Forslaget om en statue var allerede tidligere kommet fra pastor N. A. Jensen i Jernved, fig. 3, der kort efter Thor Langes artikel den 10. november 1906 skrev et indlæg i "Ribe Stifts-Tidende". Her foreslog han, at man "burde rejse et større og navnlig udpræget nationalt Mindesmærke". Måske ville det også være lettere at få penge til et større end til et mindre, mente præsten. Han foreslog også at man gav sig god tid til at tage endelig bestemmelse om mindesmærket. "Lad os kun give Tid, det skal ikke være et Hastværksarbejde, men et Mesterværk".

Som årene gik forøgedes pengesummen. Dilettantskuespillere fra Ribe spillede under ledelse af pensioneret kgl. skuespiller Carl Meyer "Eventyr på Fodrejsen" og "Genboerne", hvad der gav et overskud på 1700 kroner (og i øvrigt blev en vældig succes). Der blev solgt Dagmarkors for 928 kroner. Pastor Jensen i Jernved var alene bl.a. ved foredrag og på andre måder i stand til at indsamle 1500 kroner. Bidragene var på lige fra 10 øre til 100 kroner. Alle dele af byens og egnens befolkning var med i indsamlingen af penge, således at det monument, der skulle opstilles, med rette kunne siges at være skabt gennem bidrag fra folk fra alle kredse, uanset stand og status. Ydermere løb der renter på i årenes løb. Damekomiteen traf aftale med billedhuggeren Anne Marie Carl-Nielsen om at udføre mindesmærket.

Arbejdet og indsamlingen

Måske var det stiftamtmandinde Helga Stemmann, der havde foreslået, at Anne Marie Carl-Nielsen skulle udføre det. De to var ungdomsveninder og havde kendt hinanden siden 1884. Og til Domkirken restaurering havde Anne Marie Carl-Nielsen udført kirkens tre døre i bronze. I hvert fald fik hun bestilling på en stor figur, der skulle opstilles på Slotsbanken. Stiftamtmandinden foreslog, at der på soklen skulle stå ordene "Hun kom uden Tyngde, hun kom med Fred, hun kom goden Bonde til Lise".

Anne Marie Carl-Nielsen boede dengang på Vodroffsvej i København. Hendes datter, Anne Marie Telmanyi beretter i sin erindringsbog, at "Moder lod bygge en høj trappe. På den stod en ung smuk kvinde model til Dronning Dagmar. Blæsten tog i de tunge folder, og så havde moders fingre travlt "hun kom uden Tyngde". Da Anne Marie Carl-Nielsen modelerede relieffet på bagsiden af soklen, måtte hendes døtre undertiden stå model. Liden Kirsten, der sidder læsende i en bønnebog, var datteren Irmelin. Anne Marie Carl-Nielsen havde tænkt sig at lave en statue, der skulle falde naturligt ind i det miljø, den skulle stå i.

I maj 1911 havde Anne Marie Carl-Nielsen en skitse færdig, der, som "Ribe Stifts-Tidende" skrev "maa siges at være overordentlig tiltalende. Man ser Dronningen i Forstavnen af en Baad, der støvner ind mod Land, medens hun med Haanden skygger for Øjnene som for at se bedre, og Vinden tager fat i en Del af hendes Hovedklæde". Selve kvindeskik-

Fig. 3. Pastor N. A. Jensen, Jernved (1869-1954). Foto: C. Nørgaard-Nielsen.

The Reverend N. A. Nielsen, Jernved (1869-1954).

kelsen skulle støbes i bronze, mens båden skulle hugges i halmstadsk granit, der havde et levende farvespil. Hele monumentet tænkes at blive godt 3 meter højt. Skitsen blev i nogle dage i pinsen udstillet på Stiftsmuseet (det nuværende Kunstmuseum), hvor folk kunne tage den i øjesyn.

Endnu manglede komiteén at indsamle næsten halvdelen af de 8.300 kroner, som statuen ville koste, så der blev arrangeret en "Dronning Dagmar-dag" i Ribe by og herred for at skaffe penge. Man fremstillede også et postkort, som dog ikke var illustreret med Anne Marie Carl-Nielsens skitse som først tænkt, men med et digt skrevet af en ukendt Knud Valdemar J., fig. 4.

Ribe Stifts-Tidende kunne den 31. maj 1911 fortælle, at den københavnske professor og arkitekt Martin Nyrop, der havde tegnet Københavns rådhus, var "bleven så indtaget i Fru Marie Carl Nielsens Udkast til Monumentet for Dronning Dagmar, at han har tilstillet Komiteen et Beløb af 100 Kr."

I marts 1913 var Anne Marie Carl Nielsen så vidt med statuen, at hun til Berlingske Tidende kunne udtale: "Monumentet skal staa paa Slotspladsen,

paa en lille rund Høj vest for Ribe ... Dronning Dagmar kom jo vestfra. Hendes Ansigt har jeg modelleret efter en ung Pige, som jeg kender, jeg var jo nødt til at lave det, som jeg selv tænkte mig det, der eksisterer ingen Billeder af Dronning Dagmar. Men De kan da se, at det er et Individ, ikke noget tilfældigt Ansigt ... for mig staa Dronning Dagmar som Typen paa en d a n s k Kvinde. Til Stillingerne har jeg haft professionelle Modeller, man kan ikke faa almindelige unge Damer til at staa i Attituder. Til at staa og vifte med Sløret har jeg en lille Danserinde; det er slet ikke let at faa det rigtige Sving ... i den sidste Tid har jeg hængt hende op i en Gyngel for at faa Baadens Bevægelse frem, og Vinden der slaar imod Klæderne. Dronning Dagmar skal for Resten ogsaa have indlagte Øjne ... hendes bliver lutter Guld og Rav ...".

Den unge pige, som Anne Marie Carl-Nielsen brugte som model, var Anna Bjerrum fra Jernved. Pastor Jensen havde givet Anne Marie Carl-Nielsen

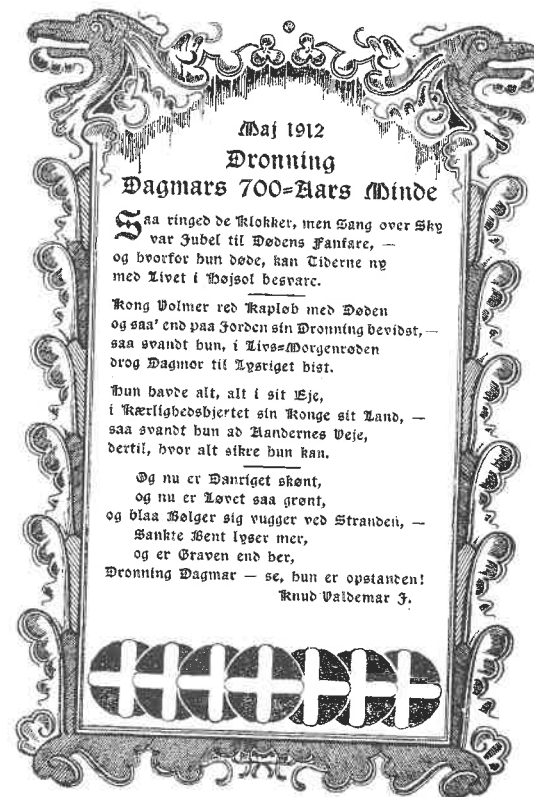

Fig. 4. Postkort solgt til fordel for Dronning Dagmar-statuen.

Postcard sold for the benefit of the Queen Dagmar statue.

Fig. 5. Den tunge statue sættes på soklen den 23. august 1913. Anne Marie Carl-Nielsen ses lige under den højre stolpe. Foto: C. Nørgaard-Nielsen.

The heavy statue is placed on the base August the 23. 1913. Anne Marie Nielsen is seen just below the right pole.

Fig. 7. Vejen ud til Slotsbanken og vejen op på selve banken var flagprydet. Foto: C. Nørgaard-Nielsen.

The road to the castle hill and the way up the castle hill were decorated with flags.

et fotografi af den unge pige, og folk, der kendte Anna Bjerrum, siger, at ligheden med Dronning Dagmars ansigtstræk er slående.

Ribe Stifts-Tidende tilføjer: "Vi kan imidlertid oplyse, at der hidtil fra Kunstnerindens Side ikke har været forelagt Komiteen nogen Plan om at udstyre Dronning Dagmar-Monumentet med Øjne af Guld og Rav og lignende, og at ingen af Komiteens Medlemmer overhovedet har noget som helst Kendskab til en saadan Plan". Et par måneder senere har Ribe Stifts-Tidende åbenbart selv besøgt Anne Marie Carl-Nielsens atelier i København, for den 17. maj 1913 bragtes en artikel:

"Paa Vodrufvej i Billedhuggerinden Fru Marie Carl Nielsens store Atelier staar blandt hendes mange andre paabegyndte og fuldførte Værker Monumentet for Dronning Dagmar støbt i Gips i sin naturlige Størrelse.

Det er prægtigt at skue, og en dejlig Kvindeskikkelse er Dronning Dagmar, der staar i Forstavnen af det Skib, der skal bringe hende til Ribe, spejdende ind imod Land efter sin Brudgom, medens hendes lange Slør flagrer i Vinden. Foran Skibet skummer Bølgerne, hvori de smaa Fisk boltrer sig.

Monumentet er nu saa godt som færdigt, og Afsløringen menes at kunne ske i August Maaned.

Fig. 6. Dronning Dagmar-statuen umiddelbart efter at den er blevet anbragt, og hejseværket fjernet.

The Queen Dagmar statue immediately after it had been placed and the hoisting apparatus removed.

Fig. 8. Efter afsløringen tager folk statuen i øjesyn. Den tilhyllede kvinde til venstre er vistnok Anne Marie Carl-Nielsen. Til venstre for statuen ses stiftamtmand Stemann med stok. Foto: C. Nørgaard-Nielsen.

After the unveiling people look at the statue. The veiled lady to the left is probably Anne Marie Carl-Nielsen. Prefect Stemann is seen to the left of the statue.

Paa dets Sokkel staar følgende Indskrifter:
 Dagmar Danmarks Dronning
 1205 - 1212
 Død paa Riberhus
 "Hun kom uden Tynge,
 hun kom med Fred"

Paa den ene Side af Sökkelen er anbragt det danske, paa den anden det bøhmiske Vaaben. Forhaabentlig vil der ligeledes blive Penge til Anbringelsen af en Relief, forestillende Dronning Dagmars Død. Monumentet vil passe smukt til sine Omgivelser, naar det bliver opstillet paa Slotsbanken, og det vil sikkert vinde almindelig Bifald og Beundring for sin Skønhed".

Anne Marie Carl-Nielsen kom til Ribe den 3. juni 1913 for at bestemme statuens endelige placering på Slotsbanken. Man havde først tænkt sig, at den skulle stå på Slotsbankens højeste sted, med man enedes altså om den nuværende placering. I midten af august 1913 var monumentet færdigstøbt hos kgl. hofstøber Carl Rasmussen i København, og afsløringen blev fastsat til søndag den 24. august kl. 16.

Fredag den 22. august ankom statuen, som var sendt som ilgods fra København. Den blev straks kørt ud til Slotsbanken, hvor Anne Marie Carl-Nielsen selv var til stede for personligt at lede opstillingen af fodstykket. Hun var kommet til Ribe et par dage forinden og skrev herfra til sin mand, komponisten Carl Nielsen i København: "Nu har vi Alt transporteret op paa Bakken og Stenen er sat op. Bronzen i Morgen. Her bliver vist meget festligt hvis nu blot Vejret må blive godt. I Dag øsregner det og jeg sidder og er næsten gjenneblødt. Jeg spenderer Diferencen paa 2-3 Klasse - rejs paa 2!!".

Dagen efter, lørdag den 23. august blev selve statuen opsat under Anne Marie Carl-Nielsens tilsyn og bronzestøber Rasmussens ledelse, fig. 5 og 6. Fotograf Nørgaard-Nielsen fotograferede umiddelbart derefter statuen for at få postkort klar til om søndagen. Derefter blev statuen dækket af et klæde, der først skulle fjernes ved selve afsløringen.

Afsløringen

Søndag den 24. august oprandt med strålende sol-

Fig. 9. Anne Marie Carl-Nielsens statue viser Dronning Dagmar stående i forstavnen af en båd. Hun har højre hånd løftet skyggende for øjnene og spejder ind mod øst mod Ribe by. Under skibet er der høje bølger, hvor små fisk svømmer rundt. Vinden leger med hendes kjole og slør, som er sat fast under hendes kongekrone. Statue og forstavnen er udført i bronze; de er anbragt på en sokkel af halmstadsk granit, der står direkte på græsset. På soklen er følgende linjer indhugget: "Hun kom uden tynge, hun kom med fred. Hun kom goden bonde til lise". På soklens bagside er et relief med motiv fra folkeviserne om Dron-

ning Dagmars død. På dødsengen ligger Dronning Dagmar i det flakkende skær af kærtelys. Kong Valdemar bøjer sig knælende over hende og lytter til hendes sidste ord. Ved fodenden af lejet står "de bedste Fruer i Verden" og græder. På en skammel ved siden af sengen sidder Liden Kirsten og læser i en bønnebog. Rundet om relieffet står "Dagmar Danmarks Dronning Død paa Riberhus" og årstallene 1205 - 1212. Over det første årstal er en krone og en lignende er anbragt under det sidste årstal for på den måde at betegne det år, hun blev Danmarks dronning og det år, hun døde som sådan. På siderne af soklen er indhugget konturerne af det danske og bøhmiske våben. Hele statuen er lidt over 3 m høj og kostede 9.500 kroner. Foto: A. Lauridsen, o. 1930.

skin. Hele Ribe var flagsmykket. Langs vejen ud til Slotsbanken og på selve banken var der rejst en flagallé, fig. 7. Fra Torvet udgik en procession af Våbenbrødrene og Forsvarsbrødrene med deres faner, og med FDF's musikkorps i spidsen. På Slotsbanken havde samlet sig mellem 6000 og 7000 festklædte mennesker. Blandt de tilstedeværende kunne Ribe Stifts-Tidende notere: Damekomiteens medlemmer med stiftamtmandinde Helga Stemann i spidsen, stiftamtmand Stemann, hele byrådet anført af borgmester Bruun, biskop Koch, landstingsmand Windfeld-Hansen, rektor Nielsen og de fleste af Katedralskolens lærere, samtlige byens embedsmænd og mange, mange andre honoratiores fra Ribe og omegn. Naturligvis var Anne Marie Carl-Nielsen der

også, sammen med sin mand, komponisten Carl Nielsen og deres døtre. De var i selskab med Grev og grevinde Otto Schack fra Schackenborg. De to familier var gode venner og havde kendt hinanden, siden Anne Marie Carl-Nielsen engang havde undervist en af greveparrets talentfulde døtre. Under opholdet i Ribe boede familien Carl-Nielsen på Schackenborg.

Da Domkirkens ur slog 16, tog højtideligheden sin begyndelse. Børn fra Borgerskolen sang Henrik Hertz's smukke vise "Fra fjerne lande kom hun, Dronning Dagmar", hvorefter Pastor Jensen fra Jernved talte om Dronning Dagmar, som man kendte hende fra folkeviserne. Han sagde bl.a.: "Et Stjernesud paa den danske Histories Himmel, kortva-

rigt og dog i sit Efterskin aldrig sluknet. Vi priser vort Fædrelands Lykke, at det for de syv Aarhundreder siden fik saa skøn en Gæst til sine Strande. Vi priser den Dag, da hun kom ... Og vi forsøger at genopleve den Dag ved nu at se hende staa i Forstavnen og spejde mod Land. Vi lader Sløret falde og afdækker Billedet af en ædel Kongebrud".

Ingeborg Stemmann, datter af stiftamtmanden lod klædet over statuen falde, og hele den vældige forsamling sang en sang, som Christine Daugaard i dagens anledning havde skrevet, og hvor første vers lød:

*Gamle Ribe, rigt paa Minder!
Dig ombølger Fortids Glans;
Dagmars Navn som Rosen skinner
i din elskte Mindekrans:
skjönt som Somrens hulde Gave
Dronning Dagmars Billed staar
elskeligt i Mindets Have
i de mange hundred Aar.*

Ribe Sangforening sang derefter - som Ribe Stifts-Tidende skrev - "4-stemmig og med ikke ringe Kraft Ribesangen "By med Valdemarers Minde". Så blev statuen overdraget til Ribe By af stiftamtmand Stemmann, og borgmester Bruun tog imod gaven med ordene: "Her staar vi paa en historisk Grund, her har i fordums Tid det gamle Riberhus Slot staaet, men efter dets Forfald har i halvtredie Hundrede Aar Grunden henligget øde og tom. Denne Dag er en Begivenhed i Slotsbankens Historie, idet vi faar et synligt Minde om Fortidens Herlighed. I Dag er afsløret dette skønne Mindesmærke for den ædle og gode Dronning Dagmar, som nu er overgivet til Ribe By. Sammen med det tilstedeværende Byraad og paa vor gamle Bys Vegne overtager jeg med Tak denne smukke Gave, der er en Pryd for den Plads, hvorpaa den staar ... Det vil være en kær Pligt for Byens Borgere at værne om denne skønne Statue, der vender sit Blik ind imod Byen, og vi kunde alle være enige om at bringe vor varmeste Tak til den Kreds af Damer, som i Aarevis har udfoldet et energisk og uegennyttigt Arbejde for Rejsningen af dette nationale Mindesmærke, som ikke alene har Betydning for Ribe, men hvis Ry vil brede sig over hele Danmark".

Borgmesteren takkede derefter Anne Marie Carl-Nielsen og udbragte et leve for hende, damekomiteen og bidragyderne.

Efter endnu et par sange sluttede den stemningsfulde højtidelighed, og i den næste times tid underholdt FDF's musikkorps, mens de mange mennesker trængtes omkring statuen, som de nu fik lejlighed til at se for første gang, fig. 8.

Klokken 18 samledes et par hundrede mennesker på Klubbens Hotel til en festlig middag, hvor Turistforeningens formand, redaktør C. Willemoës bød velkommen, og så gik det løs med talerne. Stiftamtmand Stemmann talte for det kongelige hus, og mindedes Kong Christian den 9's besøg i Ribe ni år tidligere ved Domkirkens genindvielse. Især takkede han enkedronning Louise, enkekejsersinde Dagmar og prinsesse Dagmar for deres bidrag og støtte til mindesmærket.

Biskop Koch holdt en meget smuk og personlig tale for Fædrelandet. Borgmester Bruun talte for damekomiteen og for Thor Lange, som "vel er den egentlige Fader til Tanken om, at der paa Slotsbanken skulde rejses et Mindesmærke for Dronning Dagmar". Overlærer Secher talte for Anne Marie Carl Nielsen: "Jeg er overbevist om, at jeg vil tale i alle Ribe Borgeres Navn, naar jeg retter en varm Tak til Fru Carl Nielsen for hvad hun har gjort for Ribe. Til Domkirkens Fuldendelse har hun bidraget med sine skønne Broncedøre, og nu har hun stillet sin kunstneriske Fantasi og sin store tekniske Dygtighed til Raadighed for dem, der fattede den smukke Tanke at sætte Dronning Dagmar et Monument ... Jeg tror, at man maa være dansk for ret at føle den vidunderlige stemning, der hviler over Folkeviserne om Dronning Dagmar. Nu har Fru Carl Nielsen behandlet Emnet; hendes Statue med tilhørende Relief staar foran os; vi vil nu have Lejlighed til at fordybe os i Synet af den, og jeg føler mig overbevist om, at vi vil komme til det Resultat, at hun har givet det rette Udtryk for Folkevisens Stemning. Vi takker Kunstnerinden for det, hun har skænket os, og vi ønsker hendes Kunst al Fremgang".

Adjunkt Reincke talte for de udenbys bidragydere, især pastor Jensen fra Jernved, Thor Lange og fhv. kgl. skuespiller Carl Meyer. Stiftamtmand Stemmann overbragte en hilsen fra bøhmiske borgere og oplæste et brev fra professor Armost Kraus ved Prags Universitet. Denne nærede stor interesse for

Danmark, talte dansk og havde besøgt Ribe. Professor Kraus udtalte i sit brev et ønske om fred og samarbejde mellem Dronning Dagmars landsmænd og danskerne. Musikken spillede den bøhmiske nationalsang, som man påhørte stående.

Derefter var ordet frit, og pastor Simon Hansen talte for Sønderjylland, skuespiller Carl Meyer sang nogle sange til eget lut-spil, stiftsprovst Pedersen talte for Kvinden, stiftamtmanden bad om forsamlingens leve for dagens viseforfatter Christine Daugaard, og tømrermester Peters talte for kgl. hofstøber Rasmussen.

Ved halvelve-tiden om aftenen brød man op fra middagen, og mange begav sig ud til Slotsbanken, hvor der på sagfører Nors' initiativ var rejst en lygte, der med et meget stærkt lys oplyste Dronning Dagmar-statuen.

Tiden derefter

Men i tidens løb opstod der problemer med pasningen og vedligeholdelsen af området omkring statuen. Den oprindelige tanke, at statuen skulle stå frit mod alt det omgivende grønne, var smukt tænkt, men ikke nem at realisere. Allerede tre dage efter afsløringen skrev Ribe Stifts-Tidende - sandsynligvis redaktør Willemoës i sin egenskab af formand for Turistforeningen: "Vi vil indstændigt anmode Borgerne og deres Hustruer om at indprente Børnene, at disse nu ikke klavrer omkring paa Monumentet. Det skulde jo gerne være saadan, at alle, ogsaa Børnene, have Forstaaelsen af, at det her gælder om at værne om noget smukt, som mange fremmede Mennesker i Tidens Løb vil komme og se. Og saa skulde de jo nødig gøre den Opdagelse, at vi her i Byen ikke er saa oplyste, at vi formaar at værne om en pragtfuld Statue". Og dagen efter udsendte Politiet denne meddelelse: "Da Ribe Kommune har overtaget Dronning Dagmar-statuen paa Slotsbanken, indskærpes Bestemmelserne i Politivedtægtens § 55, hvorefter det bl.a. er forbudt at skrive, kradse, male eller tegne paa eller paa anden Maade beskadige eller besudle Monumentet, og henledes særlig Opmærksomheden paa, at Ansvaret for Børns Forseelser paahviler Forældrene". Underkrevet Ribe Politikammer den 28. August 1913.

Slotsbanken var ejet af Det Mathurinske Legat, som lejede den ud til Ribe Turistforening, der sørgede for at passe det grønne område. I marts 1915

blev der efter Anne Marie Carl-Nielsens forslag plantet en række enebærbuske bagved statuen, men de blev snart ødelagt. Der kom i årenes løb forskellige forslag til at flytte statuen fra Slotsbanken og anbringe den andre steder. I efteråret 1921 foreslog Anne Marie Carl-Nielsen, efter et besøg i Ribe, at der rundt om statuen blev anbragt to rækker sten med mellemrum imellem, hvori der skulle plantes efeu eller lægges græstørv, og bag statuen skulle der være en stenbaggrund med en bænk. Efter en længere diskussion vedtog byrådet at anbringe et stakit om statuen. Bag denne skulle der være en 1 meter høj stensætning, og udenom statuen to rækker sten med grønsvær eller bevoksning imellem. Der skulde stilles en bænk op bag statuen. I dag er der en stenkranset grusplads omkring statuen, og bag den en høj stensætning med en bænk foran. Og en iøjnefaldende affaldskasse - det er faktisk den man ser først, når man kommer op på Slotsbanken.

Det var næppe noget tilfælde, at tanken om en dronning Dagmar-statue fremkom på det tidspunkt, som den gjorde. Sønderjylland havde i 50 år været under tysk herredømme, og de nationale følelser var stærke lige nord for grænsen. Kun få år før, i 1904, var genindvielsen af Ribe Domkirke efter den store restaurering blevet en prægtig manifestation af dansk nationalitetsfølelse med opbud af hele den danske kongefamilie. Ribe blev af mange opfattet som Danmarks forpost mod syd, og det var ikke noget tilfælde, at emnet for Biskop Kochs tale ved afsløringen af statuen netop var fædrelandet, nationalitetsfølelsen og det at være dansk. For dronning Dagmar, denne bøhmiske prinsesse, som kun levede syv år i Danmark, var i tidernes løb kommet til at stå som et slags symbol på danskheden. Anne Marie Carl-Nielsen havde da ogsaa skelet til folkevisernes skildring af hende, og som hun tidligere havde udtalt: "For mig staar Dronning Dagmar som Typen paa en dansk Kvinde".

Litteratur

Bruun, Henrik: Forsøg til en fysisk-oekonomisk Beskrivelse over Ejlandet Mandøe. 1806. Optrykt i H. P. Kjærgaard: *Om forholdene paa Mandø 1950-1957*, s. 123-149.

Dansk Bibliografisk Leksikon. Bd. 1-16. 1979-1984.

Nielsen, Carl: *Dagbøger og brevveksling med Anne*

Marie Carl-Nielsen. Bd. 1-2. 1983.
Ryd Klosters årbog. Ved Rikke Agnete Olsen. 1989.
Schiern, Frederik: Om Dronning Dagmar. Nyt historisk Tidsskrift, bd. 5, 1854, s. 512-581.
Telmanyi, Anne Marie: Mit barndomshjem. 2. oplag. 1966.

Summary

The Bohemian princess Margaretha, also called Dagmar, which means "the beauty of the day", was married in 1205 to the Danish king Valdemar II. They probably lived at "Riberhus" at Slotsbanken. We don't know much of the historical person Queen Dagmar but legends, folktales and songs described her as a beautiful, mild and gentle woman. In 1906 a Danish poet Thor Lange suggested, that a monument to Queen Dagmar was erected. A number of ladies in Ribe started a subscription for a monument. The sculptress Anne Marie Carl-Nielsen (who was married to the famous composer Carl Nielsen) was asked to make a sculpture. She had some years earlier made the big bronzedoors in the newly restored Cathedral.

In august 24, 1913 the beautiful 3 meter high statue was unveiled on Slotsbanken. The statue shows Dagmar standing in the stem of a boat looking at her new country. On the pedestal are cut some famous words from a folk song, and on the backside is a relief, illustrating the death of Queen Dagmar. The ceremony was a manifestation of Danish patriotism, because South Jutland a few miles away was under German rule. - The statue was given to the city of Ribe, but in course of time the place around the statue was damaged, because of wear and tear by many visitors. Today the place is nicely restored, and the dark bronze statue is a beautiful sight at the top of Slotsbanken.

Susanne Benthien, bibliotekar
leder af Ribe Lokalkiv,
Ribe Folkebibliotek